

Jovan Radovanović

Milinko Kušić

dečje novine

*Ovo kolo LEGENDI
izdavač posvećuje i izdaje
kao jedan od svojih priloga obeležavanju
šezdesete godišnjice revolucionarnog
delovanja Saveza komunista Jugoslavije i
Saveza komunističke omladine
Jugoslavije.*

*Biblioteka LEGENDE
dobitnik je Povelje »4. jul« —
najvećeg društvenog priznanja za doprinos
u gajenju revolucionarnih tradicija
naroda i narodnosti Jugoslavije.*

Izdavač

NIRO »Dečje novine«
Gornji Milanovac

Za izdavača

Miroslav Petrović
generalni direktor

Recenzent

dr Vjenceslav Glišić

Uređivački odbor

Radmilo Lale Mandić (odgovorni urednik)

Mirko Vujačić

Stanica Milošević

Ivo Matović

Dragan Marjanović

Urednik

Ivo Matović

Lektor

Milena Popović

Korektor

Gordana Rosi

Grafički dizajn

Rade Rančić

Tehnički urednik

Mirjana Avramović

Štampa

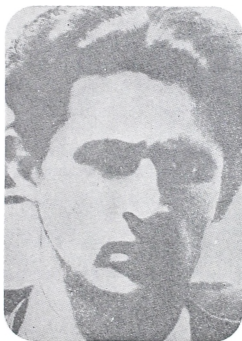
»Nikola Nikolić«, Kragujevac

*Štampanje u tiražu od 3.000 primeraka
završeno marta 1979.*

JOVAN RADOVANOVIC

Milinko Kušić

ŽIVOTNI PUT I REVOLUCIONARNO DELO

Gornji Milanovac, 1979.

**BIBLIOTEKA »LEGENDE« IX KOLO
ISTAKNUTI REVOLUCIONARI JUGOSLAVIJE**

Rodno mesto Sveštica,
zadnja pošta Ivanjica

U malenom selu Sveštici, čije se kose spuštaju na samu Moravicu i Ivanjicu, ugledalo je svet nekoliko velikih, istorijskih ličnosti. Među njima su: Miljko Savić, u njegovo vreme najnačitaniji seljak u Srbiji i istaknuti socijalistički borac, koji je krajem prošlog veka bio jedan od sejača semena socijalizma; Ljuba Savić, urednik »Radničkih novina«, koji je prevodio velike francuske pisce na naš jezik; Vlajko Savić, jedan od osnivača Srpske socijaldemokratske partije; Kirilo Savić, saradnik — stručnjak Lenjinov; Milinko Kušić, jedan od najistaknutijih revolucionara Srbije i neimara legendarne Užičke republike, prvi politički komesar Druge proleterske brigade i Četvrte krajiške divizije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije...

Detinjstvo Milinka Kušića bilo je veoma teško i tužno. Majka Milica umrla je sedam dana posle porođaja, a da nije stigla čestito ni da ga zadoji i pomiluje. Umesto majke, došla ga je Stojka Popović sa Mrkočevca, kojoj je njegov otac Radovan, kako se seća Dragomir (Dragutin) Popović, Milinkov ujak, »plaćao po 90 dinara mesečno da mu doji i pazi sina. Pazila ga je pola go-

dine, od Đurđeva do Dmitrova dana. Posle toga moja majka Persa i otac Mlađen doneli su Milinka u našu kuću. Tada je bio turski rat. Moj otac se primi dole u Ivanjici kao vojnik kod nekog trgovca — liferanta, pa je donosio onaj tain (hleb) od koga smo mu pravili poparicu. Otac Radovan imao je preko 40 ovaca, pa mu je donosio stari kajmak. I tako je taj dečko bio napredan...«

Kad je Milinko imao oko godinu dana otac mu se ponovo oženio. Tako je Milinko neko vreme živeo s ocem i maćehom. Uskoro Radovan ode u vojsku, u Štip. Ali, kroz mesec-dva, stiže depeša — da je umro. Dragomirovo objašnjenje je: »Bila ona zaraza; Bugari zatrovali vodu«. Posle Radovanove smrti, Milinkova maćeha se preudala u selo Gliječu, iznad Ivanjice, a Milinko je ostao kod dede Mlađena.

6 Milinko je, tako reći, bio siroče od rođenja. Malog i nejakog, prihvatili su ga deda i baba po majci — Mlađen i Persa Popović iz Sveštice. Njihovom pažnjom Milinko je rastao bez roditelja. Da nevolja bude veća, čak i u takvoj nevolji, najvećoj koja može stići ljudsko biće — da gotovo od rođenja ostane bez roditeljske ljubavi i zaštite, Milinkovi staraoci i bliži rođaci su nastojali da ga isključe iz nasledstva imovine. Gramzivi i sebični, hteli su da mu otmu ono što je trebalo da nasledi od oca. Ipak, deda Mlađen bio je mudar, uporan i, nadasve, strpljiv čovek. Borio se da za malog sirotana sačuva makar nešto što mu je po svim zakonima pripadalo i što bi ga podsećalo na oca i majku. U svojoj strpljivosti deda Mlađen je, kako je sam govorio, »četrdeset puta peške odlazio u Čačak, na sud« ne bi li uspeo da sačuva Milinkovo nasledstvo. Ali, ništa nije pomoglo. Po kazivanju Dragomirovom, kad je to propalo na sudu u Čačku, »onda Drago Jelić kaže mome ocu da ode u Čačak, u sud, i uzme rešenje o deobi i napravi molbu ministru pravde. I tako dođe rešenje da opština preda Milinkovo imanje na rukovanje Mići Dimitrijeviću kao staraocu. Posle je Milinkov staraoc bio moj otac, a njegov djed Mlađen«.

Iako je živeo u teškim uslovima, Milinko je išđikao u dečačića, stasao za osnovnu školu, a potom i za gimnaziju. I osnovnu školu i nižu gimnaziju učio je u Ivanjici. Svakog dana, poput mnoge seoske dece, silazio je sa brda — preko Mrkočevca i Vidikovca — u Ivanjicu, u školu, među vršnjake. Svojom bistrinom i marljivošću počeo se isticati još u osnovnoj školi. U nižoj gimnaziji,

1927. i 1928. godine, s njim je drugovao Obren — Obrad Stišović, koji Milinka iz tog vremena pamti po tršavoj kosi, veselosti i smehu, čime je bio upadljiv među drugovima. Već tada je lepo i tečno govorio, pisao za njegove godine vrlo zrele đачke sastave i, nadasve, imao izvanredno lep rukopis. U đачkoj družini se već isticao uspelim pisanim radovima i zapaženim raspravama. Pokušavao je, sa Obradom, da piše i pesme, ali im se obojici učinilo da to što su uradili nije dobro, pa su se toga batalili.

U gunju i opancima — u Pariz po nagradu

Prelazak iz Ivanjice u Čačak, gde je učio više razrede gimnazije, za Milinka je bio veliki događaj. Došao je u novu sredinu, među mnoštvo nepoznatih vršnjaka, u grad bogate kulturne tradicije, pred ugledne profesore, i tu će se, daljim školovanjem, širiti njegovi vidici. Dolazak u veći grad, prema ondašnjoj Ivanjici pravi velegrad, za Milinka je značio mnogo, a pre svega obavezu da mnogo uči. Tako su on i njegovi drugovi iz Ivanjice, u prvim mesecima u Čačku, znali samo za svoje stanove i knjigu. Za kratko vreme Milinko se, svojom bistrinom i znanjem koje je pokazivao gotovo iz svih predmeta, počeo isticati. Profesori su počeli da shvataju, baš kao i njegovi drugovi, da je to darovit mladić koji mnogo obećava.

Marljivošću i znanjem, Milinko je ubrzo stekao poverenje roditelja nekoliko učenika iz bogatijih kuća, pa je ovima pomagao u učenju i tako stekao mogućnost da se bolje hrani i pristojnije odeva. Radom i upornošću izbio je među najbolje učenike i u mnogočemu se počeo isticati, a naročito u radu đачke literarne družine »Rajić«, zatim trezvene mladeži »Istrajnost«, Ferijalnog saveza, te sokolskog udruženja. Bio je uvek među vršnjacima: na đачkim izletima i ekskurzijama, s večeri na obaveznim šetnjama čačanskim korzoom.

Kao đak i kao omladinac, bio je zapažen u gimnaziji, i to kako među vršnjacima tako i među profesorima, naročito po inteligenciji, radu, znanju, vedrini i humoru, ali ga je, ipak, jedan događaj učinio i veoma popularnim. Tada je bio učenik sedmog razreda gimnazije. Te godine Me-

đunarodna organizacija starih ratnika iz Pariza FIDAK (Federation internationale des anciens combattans) uputila je Ministarstvu prosvete Kraljevine Jugoslavije nagradnu temu za sve gimnazije u zemlji: »Šta mislite o miru i kako zamišljate sreću koju on pruža čovečanstvu«. Kušićev školski drug iz tog vremena, Miroslav Nikitović, dobro pamti taj događaj i Milinkovo učešće u njemu.

8 »Naš profesor srpskohrvatskog jezika dao nam je da temu obradimo lepo, na tenane, bez žurbe i nervoze, kod svojih kuća. Svi smo pregli na posao, ulažući svoje mlađane snage da što lepše dočaramo sreću koju čovečanstvu može da pruži samo miran i sreden život. Predali smo zadatke profesoru, a posle nekoliko dana on ih je doneo pregledane, ispravljene i ocenjene. Sa velikim nestrpljenjem očekivali smo najpre opštu, a zatim pojedinačne ocene, odnosno svi smo želeli da čujemo čiji je zadatak najbolji. Najbolji je nastavnik naglas pročitao, ne govoreći prethodno ime autora. Kad je pročitao Kušićev zadatak, svi smo bili duboko impresionirani izvanrednom vizijom budućnosti čovečanstva koje se razvija u miru i blagostanju. Na licu nastavnika čitali smo veliko zadovoljstvo što je njegov đak tako lepim rečima, dubokim mislima i vanredno uspelom kompozicijom obradio celu temu, ali u tom trenutku ni on ni mi još nismo bili sigurni da je Kušićev zadatak najbolji u celoj Jugoslaviji. Tek posle nekoliko dana, kad su stigle vesti iz Ministarstva prosvete u Beogradu — da je Kušić nadmašio sve gimnazijalce širom zemlje i da je njegov zadatak kao najbolji poslat u Pariz — među nama, njegovim najbližim i najintimnijim drugovima, nastalo je pravo veselje, srdačno čestitanje i drugarsko grljenje. Milinko je primao naše čestitanje sa blagim radosnim smeškom i urođenom skromnošću kao da se ništa naročito nije dogodilo...«

Bio je to prijatan događaj ne samo za Milinka nego i za celu čačansku gimnaziju, pa i za ceo grad na Zapadnoj Moravi. Na sve strane tih dana se govorilo o gimnaziji, o njenim učenicima, ponajviše o Milinku Kušiću, njegovoj bistrini i inteligenciji. Isticalo se da je to čast za Čačak, da će se po ovom literarnom radu pripadnika generacije koja dolazi, pročitati za ovaj grad, njegovu gimnaziju i kulturne vrednosti čak u Parizu, onda svetskoj metropoli kulture. Milinkovi drugovi su ga tad, iz milošte i ljubavi, prozvali knji-

ževnikom. Taj nadimak mu je, po kazivanju čačanskih gimnazijalaca, ostao zauvek. I prilikom kasnijih susreta su ga, uz prijateljski osmeh, svi tako oslovljavali.

U leto 1930. godine Milinko je dobio sedmonevno nagradno putovanje za Pariz, o trošku FIDAK-a. Bilo je to prvo putovanje u inostranstvo nekog od te generacije čačanskih gimnazijalaca, a još nagradno, osvojeno u jednom časnom nadmetanju. O njegovom pripremanju za putovanje u Pariz kazuje Velibor Marić:

»Milan Janković Bata, ja i još nekoliko njegovih najbližih drugova, za vreme šetnje jedne večeri, razgovarali smo o tome kako da ispratimo Milinka na putovanje u Pariz. Neko je predložio da mu pozajmimo naše odelo: neko kaput, neko pantalone, neko košulju, cipele i da tako svečano obučen ode na daleko putovanje i u Parizu primi nagradu. Kad smo Milinku saopštili našu nameru, on se zahvalio, rekavši da će u Pariz ići u gunju i opancima, jer je u njima i napisao temu...«

Grupa maturanata čačanske gimnazije iz 1931. (Kusić označen sa x)

O Milinkovom putovanju, pak, ostao je zapis Miroslava Nikitovića:

»U toku leta 1930. godine mladi čačanski gimnazijalac otišao je u Pariz, gde je, između ostalih počasti, bio lično predstavljen i primljen od ondašnjeg predsednika Francuske Republike Gastona Dumerga, koji mu je, u znak priznanja za najbolje izrađeni zadatak, poklonio veliku zlatnu medalju. Naravno, njegovi domaćini iz organizacije FIDAK pokazali su mu sve pariske zanimljivosti, počev od Ajfelove kule do čuvenog pariskog muzeja Luvr. Po povratku iz Pariza satima nam je u šetnji iznosio svoje utiske o lepotama pariskih bulevara, parkova, kulturnih spomenika i brojnih muzeja. Ali, njegovom bistrom gorštačkom oku nisu mogla da promaknu ni brojna naličja ove velike 'metropole sveta'. Zapazio je on i čuvene klošare kako spavaju pod pariskim mostovima i pojedinim stanicama metroa...«

Evo i odlomka iz tog Kušićevog pismenog sastava na temu »Šta mislim o miru i kako zamišljam sreću koju on daje čovečanstvu«:

»... Uopšte uzevši, čovek još nikada nije uspeo da savlada zver u sebi. U njegovom mozgu je uvek bilo mnogo krvi koja se bunila; njegova duša još nikada nije bila kristal. On je oduvek i uvek isticao svoje, a zanemarivao opšte interese; on je uvek kratkovid. I eto, zato u celoj njegovoj istoriji, u celoj istoriji čitavog čovečanstva nikada nije bilo prave sreće, nikada nije bilo mira. Bilo ga je, ali kakvog? On se i stvarao i održavao oružjem. Pa zar je to mir? Zato se za toliko vremena samo ovoliko prešlo, zato se niko i nikad nije osetio srećnim.

Prosto da vam je seni očeva i praočeva naših; umiri se, majko moja! Kucnuo je čas, došlo je vreme i pokolenje, koje će učiniti da se naša moć ne meri milionima i kilometrima, već srećom i zadovoljstvom celog ljudskog roda, već svetim carstvom koga duh naš stvara.

Danas kada imamo toliko iskustva i kad nam i naš i opšti interesi nalažu neminovnost mira, mi ga hoćemo po ma koju cenu. Mi bismo hteli mir, mir koji bi bio urezan u svim našim srcima, čiju bi potvrdu svi razumevali, koji bi poticao iz dubine naše duše. Ali, da li to može biti?...«*

Milinkov ugled i popularnost još više su porasli u čačanskoj gimnaziji i među čitavom om-

* Kušićev nagrađeni rad čuva se u Muzeju revolucionarne omladine u Čačku.

ladinom Čačka. Iduće godine učenici gimnazije jednoglasno su ga izabrali za predsednika đачke literarne družine »Rajić«. Sem toga, bio je i član upravnog odbora trezvene mladeži »Istrajnost« i podružnice Ferijalnog saveza. U svim tim organizacijama on je predano radio, kao i u školi, pa je postajao još omiljeniji i poznatiji.

Komunistički borac na Beogradskom univerzitetu

Godine 1931. Milinko Kušić odlazi u Beograd, na studije. Upisao se na Filozofski fakultet. Apsolvirao je u redovnom roku, a onda se upisao na Pravni fakultet. U prvim godinama studija svojski se posvetio učenju. Bio je vrlo vredan; dobro je učio i davao časove đacima i studentima kako bi imao za odeću i obuću.

Nešto kasnije je prišao i naprednom studentском pokretu. Ali čim je prišao on je, kao i na svakom poslu, radio svojski. Sav se, celim bićem i snagom, predao borbi Partije, čiji je član postao 1936. godine. Takođe radom, zalaganjem i žrtvovanjem, Kušić i ovde brzo postaje popularan među studentima, posvećujući se borbi koju je organizovala i vodila Partija. Učeći i boreći se za bolju sutrašnjicu, za bolji život širokih slojeva naroda, Milinko izrasta u uzor borca i narodnog tribuna. On u radu ispoljava sjajan govornički talenat, iz njegovog rada izbija prkos i odlučnost revolucionara. Već 1937. godine postao je sekretar jedne kombinovane ćelije KPJ na Beogradskom univerzitetu.

U sačuvanim dokumentima o naprednom pokretu studenata Beogradskog univerziteta, stoji zapisano da su 1934. godine, u vreme izbora za apstinentsko studentsko udruženje »Istina«, pobedili komunisti koji su, sa Milinkom Kušićem na čelu, vodili energičnu borbu za preuzimanje uprave iz ruku nacionalističkih studenata. Prilikom osnivanja Ujedinjene studentske omladine (USO), na njenom prvom kongresu, referat je, pored Veljka Mićunovića i Radovana Grkovića, podneo i Milinko Kušić. Posle ovog kongresa osnovani su i pokrajinski odbori USO, koji su delegirali po jednog ili dvojicu članova u Centralni politički odbor te organizacije. Studentska omladina Srbije delegirala je Milinka Kušića.

U sećanjima njegovih drugova sa fakulteta, Milinko je ostao kao čovek velikih mogućnosti, borac kakve je mogla i umela da privuče, neguje i razvija samo Komunistička partija. On je, u godini u kojoj je primljen za člana Partije, izabran i za predsednika narodnih studenata Srbije.

O Milinku Kušiću iz tog vremena ostao je zapis Voja Nikolića, koji živo pamti tog neustrasivog borca i neumornog pregaoca:

»Kušića sam upoznao 1935. ili 1936. godine, a prvi put sam imao s njim partijski dodir početkom 1937. godine. Bio je tada sekretar jedne kombinovane partijske ćelije i izvesno vreme partijski vezan za mene. Bio je zaista oduševljen borac, uvek u pokretu i akciji, beskompromisan i krajnje požrtvovan. U ono vreme bio je veoma cenjen kao komunista u studentskoj organizaciji.«

I drugi njegov saborac sa fakulteta iz tog vremena, Vojo Kovačević, slikovito svedoči o Milinku i njegovom radu:

»Kušića sam bliže upoznao kad smo bili u jednoj partijskoj ćeliji na Univerzitetu 1936/37. godine. Jedno vreme bio je sekretar ćelije KPJ, postavljene od predstavnika komunista sa više fakulteta. Tu smo bili: Zlata Šegvić, Ljubinka Milosavljević, Miro Popara, Osman Karabegović i ja. Milinka Kušića pamtim kao vrlo prkosnog i odlučnog revolucionara. Donekle me je podsećao na našeg druga sa tehničkog fakulteta Branka Miloševića, koji je poginuo u Španiji... Drago mi je i sećanje sa demonstracija iz 1935. i 1936. godine na našeg zajedničkog druga i Milinkovog zemljaka — komunistu Boška Petrovića, čuvenog našeg pilota koji je herojski poginuo za odbranu slobode Španije. Sećam se kako smo ga zajednički, Milinko, još nekoliko drugova i ja, ispratili sa železničke stanice, u vreme njegovog odlaska u Pariz — »na fudbalsku utakmicu«, a u stvari u Španiju...«

Za vreme studija Milinko je jedno vreme stanovao »kod tetke Radojke« u Ulici Braće Nedića broj 5, zajedno sa Slobodanom Papakočom, učeničkom trgovačke akademije. Prema Slobodanovom sećanju, s njima su jedno vreme stanovali Petar Stambolić i Avdo Humo.

— Kušić je na mene vršio veliki uticaj. Često i neumorno je razgovarao sa mnom. Pomagao mi je i u učenju, naročito srpskohrvatskog jezika, književnosti i francuskog. Vodio me je u po-

jedine studentske akcije. Sećam se da je to prvi put bilo kad je u Beograd dolazio Hitlerov ministar Nojrat. Kušić me je pozvao da idemo »među studente i radnike«. I otišli smo na Slaviju, gde je bilo zborna mesto demonstiranata. Tako sam, uz njega, prvi put bio na demonstracijama. Za vreme letnjeg raspusta 1937. ili 1938. bio je u gostima kod mene i mojih roditelja u Kraljevu. Gotovo svaki dan sam sa njim odlazio na Ibar na kupanje. Tamo je stalno razgovarao sa kraljevačkim studentima. Bio sam s njim i na poznatim prvomajskim demonstracijama u Košutnjaku. I tada je bio neumoran. Išao je od grupe do grupe studenata i radnika, srednjoškolaca; razgovarao je sa njima, davao uputstva, hrabrio... U jesen 1939. godine u naš stan je upala policija. Još dok su lupali na vrata, Kušić mi je glavom dao znak — da sklonim neke knjige. S nama su bili još Humo ili Stambolić. Ja sam otišao na drugu stranu, a i oni su se takođe sklonili. Međutim, posle nekoliko meseci Kušić je svratio u stan, sa jednim žandarmom. Javio nam je da je osuđen i da ide na robiju. Ubedio je čak i žandarma da s njim svrati k nama, da bismo se pozdravili.

Revolucionarno delovanje u moravičkom kraju

13

Na Univerzitetu Milinko je politički delovao zajedno sa najistaknutijim studentskim rukovodiocima, kao što su bili Ivo Lola Ribar, Bogdan Kapelan i drugi. Smelo i odlučno je ulazio i u najteže okršaje protiv organa policije koja je, uz pomoć nazadnih univerzitetskih vlasti, gušila sve što je napredno. Ovde se družio i saradivao i sa više svojih drugova, studenata iz krajeva u kojima je proveo detinjstvo i mladost, među kojima su bili: Petar Stambolić, Venijamin Marinković, Vojo Jeremić, Ratko Mitrović, Miloš Minić, Obrad Stišović i dr. Leti, u vreme đачkih i studentskih ferija, Milinko je, sa drugovima studentima, vrlo organizovano i uporno politički delovao u Ivanjici i okolnim mestima — među omladinom, sa seljacima, radnicima, intelektualcima.

U političkom radu sa mladima iz Ivanjice i susednih sela još od ranije su prednjačili studenti Venijamin Marinković i Petar Stambolić. Oni su se povezivali i sa radnicima i naprednim lju-

dima iz Ivanjice. Pa ipak, to je bio samo rad »u prolazu«. »Ni Venijamin ni ja — kaže Petar Stambolić — nismo mogli da se više posvetimo radu u samoj Ivanjici. Kušić je počeo organizovati rad na stvaranju Partije...«

U radničkom i omladinskom pokretu Ivanjice i moravičkog kraja uopšte veća aktivnost se oseća od 1935. godine. Pored Venijamina Marinovića i Petra Stambolića, u politički rad sa radničkom i seoskom omladinom uključuju se i drugi studenti i napredni intelektualci, naročito za vreme letnjih ferija: Milinko Kušić, Obrad Stišović, Dušan Salević, Miloje Dilparić, Vojo Jeremić i drugi. U to vreme Partija je, svojim radom i programom, povezivala mnoge opozicione i anti-fašističke snage, naročito u raskrinkavanju akcija i ukupne politike koju je vodila nenarodna vlada Milana Stojadinovića.

Studenti i napredna omladina Ivanjice i drugih mesta moravičkog kraja, veliku političku aktivnost, zajedno sa grupom naprednih geometara, povelili su pred majske poslaničke izbore 1935. godine. Jedna od najuspešnijih akcija iz tog vremena bila je rasturanje zbora ministra Velje Popovića.

14 Godinu dana kasnije, 19. jula 1936, fašistička organizacija tzv. jugoslovenskog narodnog pokreta »Zbor« (ili, kako su u narodu nazivani — ljotićeveci, po vođi, fašisti Dimitriji Ljotiću), pripremala je svoj zbor u Ivanjici. Napredna ivanjička omladina spremala se da i ovaj zbor rasteri. U Ivanjicu su bili došli ljotićeovski prvaci, među kojima i Ratko Parežanin iz Beograda i užički advokat Milija Diković. Pre početka zbora u hotel su, neprimetno, stigli Milinko Kušić, Petar Stambolić, Obren Stišović i Mile Čarapić. Zauzeli su mesto u sredini dvorane. Počeo je zbor. Govornik je napao tadašnje vođe Udružene opozicije Ljubu Davidovića i Jocu Jovanovića, s kojom je Partija tada u više akcija saradivala. Na to su omladinci počeli da izbacuju parole: »Žive la Udružena opozicija!«, »Živeo Ljuba Davidović!«. Te poklike mladih prihvatila je masa naroda u hotelu, pa je, kako se seća Petar Stambolić, nastala »takva pometnja, da više niko nije mogao da govori«. Tada je ozlojeđeni Milija Diković »sa bine gde je sedeo, stezao pesnice i nazivao nas mangupima, pretio — da službu nećemo dobiti«.

Posle mesec dana, pred seoski sabor na Preobraženje, iznad Priličkog Kiseljaka kod Ivanjice, u noći između 18. i 19. avgusta, održana je ile-

galna partijska konferencija. Na toj konferenciji bili su Milinko Kušić, Petar Stambolić, Savo Popović iz Latvice, Obren Cekerevac iz Brezove, Ljubo Mičić iz Godovika, Miloško Čirjaković iz Virova, Milosav Mićo Matović učitelj, Fikret Dedić student, Miodrag Mišo Stambolić iz Brezove, Vojo Jeremić i dr.

»Kušić i ja« — seća se Petar Stambolić — »došli smo na ideju da, po svojoj inicijativi, sazovemo jedan sastanak i razmotrimo naše delovanje na području Moravice. Izabrali smo Prilički Kiseljak, jer je 19. avgusta bio veliki sabor na koji dolazi mnogo sveta sa raznih strana«.

Na konferenciji su govorili Kušić i Stambolić, a onda se pvela diskusija. Najviše se raspravljalo o političkoj situaciji u zemlji, ali i o tome kako da se sa još više uticaja radi sa omladinom u cilju prodiranja naprednih ideja u narod. Sutradan, na Preobraženje, omladina je dobro iskoristila sabor. Čak je napredna omladina igrala zasebno kolo.

Politička aktivnost te godine bila je inače vrlo živa. Samo nedelju dana posle te partijske konferencije, omladina ovog kraja se, pod rukovodstvom studenata komunista, pripremala za veliki politički zbor zakazan za 25. avgust 1936. godine. Zemljoradnički prvak Mihailo Glavinić je, pod uticajem pristalice KPJ i posredstvom Kirila Savića, profesora Beogradskog univerziteta, pozvao na taj zbor i Dragoljuba Jovanovića, prvaka levih zemljoradnika. Pošto je Jovanović dosta drsko rekao da će doći, ali uz garanciju da mu se »neće desiti da komunisti preuzmu komandu« — pristalice Partije su se dogovorile sa Glavinićem da on na zbor pozove Ljubu Davidovića.

To je bio velik dan za komuniste, pristalice Partije i svu omladinu Ivanjice i čitavog moravičkog kraja, za sve napredne ljude iz ovog dela Srbije. Iz svih pravaca — od Prilika, od Gliječe, od Šuma itd. — dolazio je narod u Ivanjicu. Najviše je bilo mladih. Najbrojnija grupa omladine došla je iz Šuma. Pred polazak na zbor ona se prikupljala kod Raščišćanske vodenice i Marine reke. Došla je i muzika — seoski trubači, pa su učesnici zbora krenuli sa pesmom i kličući revolucionarne parole: »Živeo narodni front!«, »Dole fašizam!«, »Živela sloboda naroda Jugoslavije!«. Od pesama koje su u povorci pevane učesnici tih događaja pamte: »Ustaj seljo, ustaj rode da se braniš od gospode...« i »Crven je Istok i Zapad«. Tu povorku su u blizini bolnice dočekali Petar

Stambolić i Milinko Kušić, organizatori masovnog zбора. Grupa ljudi je nosila transparente i karikature koje su izradili Đorđe Andrejević Kun, akademski slikar iz Beograda, Radomir Noje Živković i Fikret Dedić, studenti koji su tog leta boravili u Ivanjici. Na velikom zboru bili su najzapaženiji govornici pristalice Komunističke partije. Pored Mihaila Glavinića i Đoke Popovića, advokata iz Čačka, govorili su Bogoljub Ocokoljić i Petar Stambolić, čije je govore zabeležila policija. Oni su govorili o teškom životu radnika i seljaka, o seljačkim dugovima, o mukotrpnom životu omladine; tražili su brisanje seljačkih dugova. Mase mladih, za vreme ovih govora, izvikivale su revolucionarne parole, kličući Sovjetskom Savezu i Narodnom frontu, a protiv seljačkih dugova i velikih poreza. . .

16

Pred održavanje opštinskih izbora ivanjičke vlasti su uhapsile Kušića. Međutim, kako nije bilo povoda da se liši slobode, policija se poslužila lukavstvom. Sreski načelnik nagovorio je Draga Lukovića Baglova »lumpenproletera« i pijanicu, da javno fizički napadne Kušića, zbog čega će obojica biti uhapšeni, za šta će Baglov dobiti »honorar«. Lakom na pare, Baglov je, stvarno, javno udario Kušića, i to je bio povod da ih vlasti obojicu uhapsu »zbog izazivanja nereda« i strpaju u istu apsanu. Doznajući da je Kušić uhapšen, napredni omladinci, a i drugi građani, donosili su mu hranu, između ostalog i pečene kokoške. Kako Baglov nije dobijao ništa, Kušić mu je davao deo hrane i s njim razgovarao, znajući kako je hapšenje pripremano. No Baglov je, budući »alav na pare«, poručio preko stražara da mu vlasti pošalju ono »što su se dogovorili«, pa je za sve to što je učinio dobio — 50 para! Ovoga je to razljutilo, pa je javno, u zatvoru, počeo psovati vlast i hvaliti komuniste, vičući čak »Živeo Staljin!«

U vreme bavljenja u Ivanjici i selima moravičkog kraja, Milinko Kušić je svoju aktivnost vezivao i za rad kulturnog društva »Javor«. Taj rad je sve više poprimao i politički karakter i kroz njega su sprovedene napredne ideje i izvedene akcije. U početku (od 1912. godine, kad je formirano) društvo »Javor« je bilo đačko literarno i kulturno-prosvetno društvo, slično društvima u srednjim školama. Međutim, kako je niža gimnazija u Ivanjici ukinuta 1929. godine, to se privremeno gasi i »Javor«, odnosno radi nesadržajno i gotovo prazno. Ipak, nekoliko godina kas-

nije, »Javor« oživljava i postaje kulturno-prosvetno društvo varošice na Moravici. Njegovi članovi, uz učenike koji se školuju i u drugim mestima, postaju studenti, učitelji osnovnih škola, omladinci i, naročito, radnička omladina. Vremenom i građanski političari počinju da se interesuju za rad »Javora«, dajući mu čak i materijalnu pomoć. Oživljava rad dramske, sportske i turističke sekcije. Godine 1936. veći broj i naprednih studenata počinje aktivnije da radi u njegovim sekcijama. Među njima su bili: Milinko Kušić, Miloje Dilparić, Obrad Stišović i drugi. Na plenarnoj sednici »Javora«, održanoj 23. avgusta 1936. godine, Kušić pažnju članova društva privlači i svojim predlogom da se osnuje kulturno-prosvetna sekcija i da ona svojom aktivnošću obuhvati što šire omladinske mase. On je predložio da ta sekcija organizuje predavanja, književne večeri i razne tečajeve za omladinu. Njegovo zapaženo izlaganje, potkrepljeno slikovitim i ubedljivim primerima, veoma dobro je primljeno. Članovi su Kušića izabrali za rukovodioca te nove, kulturno-prosvetne sekcije. Ova sekcija »Javora« počela je, naročito pod Milinkovim uticajem, da organizovano i uspešno radi. Književne večeri, predavanja i drugi oblici rada i akcije dobili su i napredne okvire i političku sadržinu. Savremenici te aktivnosti »Javora« i danas pamte književno veče posvećeno Đuri Jakšiću, koje je pripremio i organizovao Kušić sa grupom omladinaca 15. novembra 1936. godine. Naročito lepo je bila sročena i još lepše izgovorena Kušićeva »beseda« o Đuri Jakšiću, što su posetioci književne večeri izvanredno toplo pozdravili.

17

Program književne večeri je, kako je zapisao dr Stevan Ignjić, sadržao »predavanje o značaju Đure Jakšića, čitanje pripovetke 'Komadić švajcarskog sira', recitaciju 'Na Liparu', horsko pevanje jedne Jakšićeve pesme, dramsko izvođenje scene iz 'Stanoja Glavaša' i, najzad, pevanje uz gusle. Izvođači programa bili su: Milinko Kušić drži »besedu« o Đuri Jakšiću; pripovetke čita Petar Šatović; recituje Svetozar Lukačević; muzičku tačku izvode Zorka Radojević, Mladen Jeremić, Dušan Salević i Rajko Jelić; dramsku tačku priprema Dušan Salević, sa grupom omladinaca, a Miloje Dilparić peva uz gusle«.

Društvo »Javor« je imalo i svoju biblioteku (knjižnicu) i čitaonicu. U odboru koji je rukovodio radom knjižnice i biblioteke i njihovom ukup-

GRAD
KNJIŽNICA
7

nom politikom, pored ostalih naprednih ljudi iz Ivanjice, bio je i Milinko Kušić. Ipak, borba naprednih članova uprave »Javora« i njegovih sekcija protiv nazadnih shvatanja jednog dela uprave, trajala je sve do 1939. godine. Prelomna sednica »Javora« održana je 13. avgusta 1939. godine, kada je za predsednika izabran sudski pripravnik Miloje Dilparić, a u upravni odbor takođe više progresivno orijentisanih ljudi, većinom mladih: Periša Perišić, Milka Vučićević, Aleksandar Nikolić, Blagoje Radivojević, Mihailo Jelić i drugi. Te godine »Javor« je pokrenuo i svoje zidne novine, u kojima su saradivali i Milinko Kušić, zatim napredni učitelji — članovi ili simpatizeri Komunističke partije: Ljubodrag Đurić, Mićo Matović, Miko Velimirović i drugi.

Veliki broj događaja vezanih za »Javor« Partija je, preko svojih aktivista, uspešno iskoristila. Uprava »Javora« pokazala je svoju političku zrelost i prilikom sahrane dvojice svojih istaknutih članova, Radisava Bojanovića Vrčka i Dušana Dula Salevića Pıklja (po kazivanjima savremenika tih događaja, Milinko Kušić je bio glavni organizator Bojanovićeve sahrane i političke sadržine akcija vezanih za nju). Bojanoviću su članovi Lovačkog društva odali počast i plotuom iz pušaka na groblju.

18

Milinkova ujna Sofija volela ga je kao sina. Znala je za mnoge njegove tajne. Kad se Milinko počeo baviti revolucionarnim radom i održavati sastanke u njihovoj kući, Sofija je, radi sigurnosti, kao »znak raspoznavanja«, na vidnom mestu isticala crveni ćilim. Ili, kad bi dolazio neko od Milinkovih drugova, a koje rodbina nije poznavala, šifra je bila: »Donosim vam pozdrav od Dragoljuba«. Onda se znalo da je to prijatelj.

Milinko je bio strastan fotoamater. Njegov brat od ujaka Miroslav Popović i danas se dobro seća Milinkovog foto-aparata i fotografija. U ratno vreme Sofija je čuvala dosta fotografija i knjiga, među kojima i Marksov »Kapital« na francuskom jeziku, onda FIDAK-ovu medalju. Premeštala je to sa mesta na mesto, ali je, na žalost, sve propalo.

Duga godina u mariborskoj tamnici

Rad Milinka Kušića — i u Ivanjici, i u Beogradu, na Univerzitetu — policija je budno pra-

tila, neprekidno vrebajući povod i birajući trenutak da ga onemogući, kako je činila i sa drugim istaknutim komunistima. Milinkova neustrašivost u istupanjima na studentskim i drugim manifestacijama i akcijama, njegova govornička sposobnost da zatalasa i privuče mase, privlačile su policijske doušnike, naročito posle provale organizacije Komunističke partije na Univerzitetu 1938. godine. I sam provaljen, Kušić se jedno vreme krio kod svoga druga sa fakulteta Ratka Mitrovića iz Jezdine kod Čačka, u njegovim vinogradima na obroncima planine Jelice. Jedno vreme krio se i kod Đorđa Stojanovića, kome je davao letke i brošure da ih nosi u Ivanjicu, gde je namerao da dođe čim se stišaju policijske potere za njim.

Nešto kasnije, Kušić je procenio da će biti bolje da se sam prijavi sudu nego da ga policija hapsi, što je i učinio. Tako je ovog puta izbegao isleđivanje i mučilište političkih protivnika režima, Glavnjaču, i torturu u njoj. Uskoro je izveden pred Sud za zaštitu države. Predstavnici režima i sudske vlasti potrudili su se da se prikupi što više podataka na osnovu kojih će osuditi Kušića, bez obzira na to da li su tačni i koliko su odista okrenuti protiv države.

U obrazloženju presude Kušiću, pored ostalog, stoji:

»Da je (Milinko Kušić, prim. J. R.) neutvrđenog dana 1938. godine u Beogradu postao, i to prvi član Pokrajinskog odbora KPJ za Srbiju,* a zatim je kao delegat ovog odbora postao član Centralnog političkog odbora KPJ, dakle postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma. Da je neutvrđenog dana u toku 1938. godine u Beogradu, primivši od Bajić Slobodana više primeraka sastava pod naslovom »Problemi omladine« i »Front mlade generacije«, po očitavanju ove sastave davao drugim licima na čitanje, zatim je Milinko Kušić dao na čitanje i radi raturanja Bajić Slobodanu i sastav pod naslovom »Pismo druga Ivanova i odgovor druga Staljina«, čijom se celom sadržinom vrši komunistička propaganda i ubeđuju drugi, da treba promeniti politički i socijalni poredak u našoj državi nasiljem i terorom...«

Kušić je takođe optuživan zbog toga što je izučavao marksističku literaturu sa drugovima,

* Očevidno, Sud je Kušića optužio da je član PK KPJ za Srbiju, što on tada nije bio (prim J. R.).

održavao predavanja i referate o studentskom pokretu, o trockizmu, čitao pisma iz Španije, rasturio brošuru Puniše Perovića »O postanku, razvitku i ulozi Narodnog fronta«. Stavljeno mu je na teret i to što se sastajao sa svojim drugovima studentima sa Univerziteta: Slobodanom Bajićem, Pavlom Papom, Miroslavom Mirom Poparom, Brankom Šljivićem, Veljkom Markovićem i drugima.

Kušić se na suđenju ponašao kao i u životu, u političkom i kulturnom radu među omladinom, u narodu: borio se protiv nenarodnog režima. Pred sudom je priznao da pripada »narodnim studentima, koji su sebi postavili kao cilj realizovanje opravdanih studentskih zahteva oko poboljšanja životnih uslova i očuvanja autonomije Univerziteta...«

Zapisničar pred sudijom Državnog suda za zaštitu države zapisao je doslovno da je Kušić drukčije govorio pred sudom nego pred policijom, »jer je bio zlostavljan«. Zatim je »okrivljeni Milinko Kušić izjavio da nije pripadao nikakvoj političkoj stranci, da ni od koga nije pozivan da daje pristanak za biranje u bilo kakav pokrajinski odbor«. Isto tako, odbacio je tvrđenje optužnice da je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju (što i nije bio)...

20

Zloglasni sud za zaštitu države sudio je po svome, iako nije imao dokaze za osudu. Kao i mnogo puta ranije i kasnije, i Milinka Kušića je osudio na političku robiju u trajanju od godinu dana. U presudi je ponovljeno da iz »sadržaja iskaznog materijala u vezi suđenja Kušiću i drugovima jasno proizilazi da se njime vrši propaganda, sa kojom se ide na to da u našoj državi treba promeniti politički i socijalni poredak nasiljem i terorom...«

Tako je Milinko Kušić, dvadesetsedmogodišnji mladi čovek — samo zato što se borio za progres svoga naroda, za bolju sutrašnjicu radnih ljudi koji su živeli u vrlo teškim uslovima i izloženi teroru — osuđen na godinu dana robije i upućen u jednu od poznatih kaznionica političkih osuđenika — u Maribor.

Posle Milinkovog hapšenja, konci policijske provale su pokidani. Niko više nije otkriven, niko uhapšen. To samo za sebe govori da se prkosni i ponosni Milinko Kušić držao hrabro, da je već u prvim sudarima sa policijom postao veliki borac, da nikoga nije odao, ništa priznao.

Narod moravičkog kraja, a omladina naročito, dobro je znao prave ljudske vrednosti Milinka Kušića. Znajući to, članovi i pristalice Komunističke partije organizovali su skupljanje namirnica i novca za slanje paketa Milinku Kušiću i drugim komunistima osuđenima kao politički protivnici nenarodnog režima.

Robijanje je za Kušića bilo, istovremeno, nova škola i izazov za borbu, samo u promenjenim uslovima. Tamo se našao sa više osuđenika koji su bili politički »krivci«. Mnogi od njih svedoče da je i ovde Kušić bio pravi komunista i borac. Živko Živković, tada takođe zatvorenik u Mariboru, piše da je Kušić bio »beskompromisni borac i revolucionar«, da je »mrzeo i ismejavao mekušce i hvalisavce... Iako su posle junskog štrajka gladu uslovi za život postali znatno bolji, ipak se nismo mogli pomiriti sa postojećim stanjem, naročito sa ostankom u Mariboru. Naš cilj bio je da izdejstvujemo da nas prebace u Sremsku Mitrovicu, gde se nalazila većina političkih osuđenika. Znali smo da se to može postići samo dugotrajnim štrajkom i odlučili smo se na to iako su od prvog štrajka bila prošla svega četiri meseca... Milinko Kušić isticao se političkom aktivnošću i borbenošću... bio je zapažen kao vešt govornik i masovik...«

Sem zahteva za premeštaj političkih osuđenika u kaznionicu u Sremskoj Mitrovici, svi drugi uslovi štrajkača su prihvaćeni. To je bila velika pobeda. Osuđenici su vodili niz akcija, među kojima su najčešći bili protesti, tako da je borba protiv zatvorskih vlasti trajala neprekidno. Živković piše da su komunisti u toj borbi u tamnici saradivali i sa pristalicama Hrvatske seljačke stranke, pa navodi deo iz izveštaja upravnika kaznonice:

»U sredu, 14. tekućeg meseca javili su se na raport za policijske osuđenike Delević Stevan, Živković Živko, Vešović Mirko i Kušić Milinko, koji su zahtevali objašnjenje šta je sa osuđenikom Sigećaninom Miškom koji odbija hranu i da li će biti premešten u Sremsku Mitrovicu. Dobili su odgovor da ne vode brigu... Zato su zatvorenici počeli protestni štrajk i odbijali su hranu od 17. juna 1939. godine.«

Kušić je, očevidno, bio u rukovodstvu osuđenika mariborske kaznonice. Sem toga, upravnik u izveštaju upućenom beogradskoj policiji javlja da je Milinko Kušić 5. juna 1939. godine primio 400 dinara od Odbora za pravnu zaštitu studena-

ta. Dva meseca kasnije, 3. avgusta, upravnik ponovo izveštava Beograd da je Milinko Kušić »primio pismo od Pere Stambolića iz Priličkog Kise-ljaka«. Isto tako, Milinku su slali pisma i poruke: profesor Jelena Popović, Dušan Salević iz Ivanjice, Milica Sokić, učenica iz Vrnjačke Banje, i mnogi drugi. Mnoštvom čvrstih niti Milinko je bio vezan i za Beograd, Beogradski univerzitet i za Ivanjicu i moravički kraj.

Imanje — siromašnim đacima svoga kraja

22

Kad je izdržao robiju Kušić je stražarno sproveden u Ivanjicu, odnosno u rodno selo Svešticu. Bilo je to 16. avgusta 1939. godine. Napredna Ivanjica dostojanstveno je dočekala Milinkov povratak sa robije iz Maribora. Komunisti i simpatizeri Partije, te njegovi rođaci i prijatelji, organizovali su Milinku borbeni doček. Budući da je bio petak i pazarni dan, izveden je pravi demonstrativni miting. Kad je vezan, u pratnji žandarima, izašao iz autobusa, nasred pijace, komunisti i omladina dočekali su ga povcima: »Živeo borac za narodna prava!« i »Živela sloboda!«. Od autobuske stanice i sa pijace, duž glavne ulice kroz Ivanjicu, sve do policijske stanice, masa naroda pratila je Milinka. Ta masa je dočekala i trenutak njegovog puštanja na slobodu iz sreskog načelstva. Za malu Ivanjicu to je bila prava demonstracija, izraz prkosa prema režimu.

Iako je godinu dana proveo na robiji, Milinko je po dolasku u rodni kraj odmah nastavio neumorni revolucionarni rad: među omladinom, studentima, opoziciono orijentisanim seljacima, među zanatlijama. U to vreme je, sa grupom ivanjičkih intelektualaca, tako reći »na juriš« zauzeo kulturno društvo »Javor«. Razumljivo, policija je i dalje stalno pratila njegov rad, što će osetiti više puta.

Osamnaestog decembra 1939. godine Milinko, suočen sa stalnim pretnjama i progonima od strane policije, donosi važnu odluku: imanje koje se vodilo na njega u Sveštici, svu nekretninu — sudski prenosi na Dragomira M. Popovića. Pored tog, istog dana potpisuje i »zaveštanje«, odnosno određuje svoje naslednike:

»1. Mladena N. Popovića, zemljoradnika iz Sveštice, kao naslednika celokupne moje pokret-

ne imovine, a od nepokretne imovine kao naslednika parcele opisane pod br. 5. . .

2. Imanje opisano kao parcela pod br. 6. ostavljam za zasnivanje Fonda osnovne škole opštine šumljanske iz koga će svake godine od čistog prihoda biti nagrađivano osam najsiromašnijih đaka, koji ne moraju biti vrlo dobri i odlični, ali ne smeju biti ni sasvim slabi. . .«

Milinko je odredio i dva člana, koji će sa članovima odbora ravnopravno upravljati tim fondom: Dragomira M. Popovića i Jeremiju Popovića, obojica iz Sveštice.

Kad je procenio da postoji mogućnost da ponovo bude uhapšen, a njegov rad otkriven, Kušić decembra 1939. tajno napušta Ivanjicu i moravički kraj i odlazi u Niš, gde se nastanjuje kod ujaka, Dobrosava Popovića, i uključuje u partijski rad. Dobrosav je tada bio livac i napredan sindikalni radnik, a docnije i član Partije. Kao komunistu otpušten je sa posla, ali je nastavio partijski rad i postao privatni autoprevoznik. Sarađivao je sa Milinkom, sa Svetozarom Vukmanovićem, Petrom Stambolićem i drugima. Prevozio ih je, besplatno, iz mesta u mesto, na partijske zadatke. Po Stambolićevom kazivanju, Dobrosav ga je više puta vozio iz Niša u Prokuplje i nazad i toliko poštovao pravila partijske konspiracije da ni reč nije progovorio tokom celog putovanja.*

23

Policija je već imala neke dokaze da Milinko i dalje politički deluje, pa je za njim, mesec dana nakon njegovog odlaska iz Ivanjice, raspisala poternicu, 27. januara 1940. godine. U njoj, sem ostalog, piše:

»Dana 24. decembra 1939. godine otišao je nepoznato kuda Milinko Kušić iz Sveštice, student, koji je od strane Državnog suda za zaštitu države d. s. br. 16, od 17. novembra 1938. godine kažnjen na godinu dana robije zbog dela iz člana 1, tačke 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, a koji je po izdržanoj kazni, dana 25. avgusta 1939. godine, sproveden tom načelstvu (sreza moravičkog), koga je načelstvo sa aktom broj 9.477 uputilo u mesto rođenja opštini šumljanskoj i sa aktom pod gornjim brojem izvestilo ovu stanicu radi vođenja nadzora nad istim.

Kako se imenovani udaljio 24. decembra 1939. godine nepoznato kuda iz sela Sveštice, gde je bio stalno nastanjen, a kako se nikome nije ja-

* Godine 1941. Dobrosav će biti rukovodilac celokupnog saobraćaja na teritorije Uzičke republike.

vio za svoj odlazak, te kako postoji sumnja da je isti otišao u drugo nepoznato mesto radi širenja komunizma, to se izveštava načelstvo s molbom da za istim raspiše potragu, kako bi se pronašao i držao pod nadzorom. Lični opis: visok 167 cm, kosa crna, brkove brije, usta naravna, zubi veliki teslasti, osobitih znakova nema...«

Milinko Kušić je nastavio politički rad u Nišu, verujući da će se, boravkom kod ujaka, duže vremena skloniti od oka vlasti i policijskih njuškala. Ali, i dalje je održavao političke veze i sa Ivanjicom. Nekolicini simpatizera Partije upućivao je propagandne materijale: brošure, letke i drugo. Međutim, nekoliko meseci posle Milinkovog odlaska iz Ivanjice, odnosno iz Sveštice, policija je digla pravu uzbunu i počela da na sve strane traga za njim. U vreme »sloboda u radu i političkom životu«, policija je pretresala i kontrolisala čak i poštanske pošiljke, pa je i zaplenila one koje su bile upućene na adresu Draginje Nešovanović, Milke Petrović i Darinke Grujović. U policijskim spisima zapisano je kako je došlo do pronalaženja Kušića u Nišu:

24

»Hitnom proverom načelstvo sreza moravičkog je utvrdilo da letke šalje verovatno Milinko Kušić, student iz Sveštice, koji je osuđivan po zakonu o zaštiti države, te se verovatno skriva kod ujaka Dobrosava Popovića, šofera iz Niša...«

O takvoj pretpostavci ivanjički vlastodršci hitno obaveštavaju policiju u Nišu i daju joj sve podatke o Kušiću, pa predlažu da se pronađe i uhapsi. Posle kratkog vremena to je policiji iz Niša i pošlo za rukom. Kušić je odista pronađen kod svog ujaka i lišen slobode. Ovde su ga policajci i islednici surovo i brutalno isledivali i fizički mučili, tako da je nekoliko puta gubio svest. Policajci su ga batinali i mučili po svim metodama specijalne policije. Sam Kušić je kasnije, na slobodi, o tome govorio svojim drugovima:

»Kad me posle mučenja, onesvešćenog, bace u ćeliju i kad dođem sebi, svest da nisam ništa rekao ulije mi takvu snagu da sam ustajao na ranjave otekle noge i išao po betonu...«

Iz Niša policija sprovodi Milinka u Ivanjicu, marta 1940. godine. Iako pod stražom i vezan, Milinkov dolazak u Ivanjicu bio je veličanstven: omladina ga je listom dočekala — izišla na ulicu, pravila čitave povorke i šetalište oko zgrade gde je bio zatvoren. Te manifestacije solidarnosti bile su toliko izrazite da je i sam Kušić iz zatvora po-

ručivao drugovima da se sklone kako i sami ne bi došli pod udar policije i njihovih brutalnih metoda gušenja slobode. Njegov saborac Mate Ujević, radnik sa rudnika u Gliječi, koga je Milinko primio u Partiju (a ovaj već mislio da je član Partije samim tim što je dolazio na skupove, čitao partijske materijale i izvršavao zadatke), u svojim zapisima spominje i taj događaj u Ivanjici:

»... Ulivao je veru svima onima koji su ga poznavali. Bili su sigurni da će ostati na straži revolucije. Dok se nalazio u zatvoru u Ivanjici organizovali smo omladinu da šeta, da ga pozdravlja sa stisnutim pesnicama. Iz zatvora je otpozdravljao izmučena lica, ali nasmejan i molio da se ne izlažemo policiji, koja je pratila sve što se zbiva. Mi smo masovno, po našoj želji, hteli da ga još jednom vidimo, da stisnemo pesnicu, da pozdravimo njegovo junačko držanje, kao da ga želimo ohrabriti, a on je hrabrost davao nama...»

Ponovo su počela ispitivanja i strahovita mučenja. Za vreme batinanja padao je u nesvest, islednici su ga polivali vodom, vraćali svesti i opet tukli. Tražili su da oda organizaciju i komuniste sa kojima je sarađivao...«

Petnaest meseci robijanja u Sremskoj Mitrovici

25

Policija ivanjička, kao i u drugim prilikama, bila je surova prema Milinku. Pored maltretiranja, požurila je da ga što više optereti i da ga što pre preda državnom tužiocu, odnosno opet Sudu za zaštitu države. Težila je čak i da ga ponizi pred narodom: vezala ga je zajedno sa jednim duševnim bolesnikom i peške, 29. marta 1940. godine sprovela čak do Požege, da bi ga usput, kao kakvog kriminalca, maltretirala.

Sve je to Milinko hrabro i mirno podnosio, pokazujući se i u tim trenucima čvrst i nepokolebljiv.

U optužnici protiv Milinka Kušića zapisano je:

»Optužuje se:

Što je neustanovljenog dana, meseca februara 1940. godine, u Nišu, gde je boravio kod svoga ujaka Dobrosava Popovića, šofera sa stanom u Momčilovoj ulici broj 15, uputio tri pisma na adrese: Draganje Nešovanović i Darinke Grujo-

vić, obe iz Ivanjice, i Dragiši Mičiću zemljoradniku iz Raščića, opštine šumljanske, sreza moravičkog, a koja su pisma sadržavala ilegalne letke komunističkog karaktera. Ovim je imenovani Kušić širio komunističku propagandu, kojom je smišljeno išao da ugrozi javni red i mir i doveo u opasnost javni poredak, te je time sagrešio u smislu tačke 1. člana 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. Da je fakat pomenuti Kušić uputio ova pisma pomenutim adresantima utvrđeno je Kušićevim priznanjem, kod uprave policije u Nišu, dana 12. marta 1940. godine. Da su adresanti primili pisma, ustanovljeno je izvršenim pretresima stanova istih gde su pisma sa lecima i pronađena o čemu svedoče zapisnici, kao i rešenja o pretresima stanova, koja su uz akta priložena. Da su leci komunističkog karaktera, da se utvrditi iz njihove sadržine. Da je optuženi Kušić širio komunističku propagandu i da mu je slanjem letaka to i bila namera vidi se jasno iz pisma, koje je on zajedno sa lecima uputio Darinki Grujović, koje se pismo u prepisu i originalu prilaže i u kome u trećem listiću na strani 6. kaže: 'To dajte i drugima da šire'...

Policiji je odista pošlo za rukom da u stanu gde je Milinko boravio u Nišu pronađe knjige i brošure o socijalizmu i komunizmu, o borbi protiv fašizma i za mir, kao što su: »Omladina je protiv rata, ropstva i gladi«, »Omladina je za mir, slobodu i napredak«, »Povijest savezne komunističke stranke«. Na nekima od tih brošura i knjiga ostale su Milinkove zabeleške, npr.: »Glavni krivac je današnji rat... Najuspešnija borba za mir jeste borba...«

Sudski proces Milinku Kušiću održan je maja 1940. godine, a presuda izrečena poslednjeg dana tog meseca. To potvrđuje akt načelstva sreza moravičkog od 15. jula 1940. godine, upućen kraljevskoj banskoj upravi u Sarajevu, u kome se, pored ostalog, kaže:

»Državni sud za zaštitu države u Beogradu aktom svojim D. S. br. 11/40 od 5. jula 1940. godine, izvestio je ovo načelstvo da je presudom istog suda, osuđen na kaznu robije u trajanju od jedne godine i tri meseca i na dve godine gubitka časnih prava zbog dela iz tačke 1. člana 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, Milinko Kušić, sin poč. Radovana i poč. Milice, rođene Popović...«

Za vreme i tog suđenja Milinkovo držanje je bilo dostojno divljenja. Držao se kao i uvek —

neustrašivo. Njegov saborac Vojo Jeremić zapisuje:

»... Svi mi koji smo s Milinkom rasli i drugovali (u studentskom pokretu bili više godina u grupama SKOJ-a i ćelijama KPJ), sa kojim smo odlazili na sastanke i demonstracije komunista — znamo da Kušić nikada ništa nije priznao...«

Milinkov školski drug iz gimnazijskih dana i, kasnije, saborac iz NOR-a, Milivoje Radovanović — Mile Farbin, kaže:

»Njegovo držanje pred policijom i sudom bilo je dostojno pravog komunista...«

Najzad, za vreme suđenja, pošto je mirno saslušao presudu, Milinko je iznenadio i sudije i tužioca svojim prkosnim držanjem. On je već dobro znao kakvi su uslovi izdržavanja kazne u tadašnjim kaznionicama za političke osuđenike, kako se u njima sprovodi teror i koliko se ljudi ponižavaju i obespravljaju. Pa ipak je rekao sudijama u lice da će on njih, ako mu se pruži prilika, — osuditi »na dvadeset godina«. Te reči Sud je shvatio kao uvredu, pa su sudije na ponovnom većanju preinačili presudu tako što su Milinku Kušiću na već izrečenu godinu dodali još tri meseca robije.

Posle ove presude Milinko je upućen u kaznionicu u Sremskoj Mitrovici. Ovde se sreo sa već dugogodišnjim robijašima, Jovanom Veselinovim, Stankom Paunovićem Veljkom i dr. Veliki borac i neumorni radnik, kome učenja nikad nije bilo dovoljno, u mitrovačkoj kaznionici se uključio u rad »Crvenog univerziteta«, i to svim žarom i širokim znanjem. Brzo je počeo da učestvuje u raspravama, da drži predavanja. O njegovom radu u kaznionici u Sremskoj Mitrovici neke pojedinosti je zapisao Bane Andrejev:

»Znam da je Kušić po dolasku u Sremsku Mitrovicu odmah bio uključen u kolektiv robijaša i u partijsku organizaciju na robiji. Milinko je proučavao lenjinizam, posebno diskutovao sa predavačima Stankom Paunovićem, Jovanom Veselinovim i ostalima. Bio je jedan od najvatrenijih diskutantata i na skupnim diskusijama osuđenika-komunista. Iako najmlađi, postavljao je najrevolucionarnije i najpravilnije sva pitanja. Vrlo tečno, temperamentno i logično govorio je taj mladić crnih užarenih očiju i bujne kose...«

Živo se sećam jedne diskusije o pitanju borbene akcije i štrajka protiv uprave. Milinko je bio uz revolucionarno jezgro i najvatrenije razobli-

čavao oportunistička shvatanja. Sa takvim revolucionarnim žarom je branio stav Partije da smo se mi stari robijaši prosto divili, jer je vrlo sugestivno izlagao svoje misli da su ga svi slušali sa napregnutom pažnjom. . . Bio je vrlo voljen od svih robijaša; bez obzira na izvesna neslaganja unutar kolektiva — Milinka su voleli i poštovali svi. . .«

»Opet ga odvedoše, zatvoriše, okovaše. . .«

Milinko Kušić, plemenit čovek i čvrst borac, umeo je i voleo je da radi sa omladinom, sa radnicima, sa sebi ravnima. Vrlo uporan i neumoran bio je kad je radio i u legalnim i u ilegalnim uslovima a, evo, i kad je bio na robiji. Svi drugovi s kojima je radio, koje je predvodio, s kojima je raspravljao o krupnim revolucionarnim problemima ili običnim, svakodnevnim životnim problemima »malog« čoveka, cenili su ga, voleli, poštovali, želeli da ga sretnu, da slušaju njegove kristalno jasne, svakom razumljive reči. Imao je mnogo prijatelja, vernih drugova i saboraca. U Ivanjici je imao i devojkju, Milku Petrović, koja mu je bila pouzdan prijatelj i drug, saborac koji ga je iskreno voleo. Međutim, u revolucionarnom zanosu i stalnoj borbi, u samoodricanju u ime onoga za šta se borio, Milinko nije nalazio vremena za punu ljubav, zapravo mnogo šta drugo u pripremanju za borbu i u borbi pretpostavljao je ljubavi, iskreno voleći Milku, kao što je volela i ona njega.

28

U svojim neobjavljenim zapisima i na neobičan način, Milka je iskazala veličinu i lepotu te ljubavi. Evo odlomka iz tih zapisa vezanih za njenu posetu Milinku kad je bio u mitrovačkoj kaznionici:

»Učili su me da volim mirno porodično ognjište. . . Nastojali su da me udaju za uštogljenog oficira, namirisanog najskupljim parfemom. Tvrđili su da ću se pokajati ako drugo zavolim. A ja sam već bila drugo zavolela.

Zavolela sam 'strankinju' — Slovenku. . . Volela sam podšišanu učiteljicu — Vojvođanku i bat njenih bakandži po bespuću do škola moga kraja. Zavolela sam sirotinju i šestoro dece komšije opančare, bez posla, samo zato što je bio član sindikata. Volela sam bledog, mršavog studen-

ta... Njegov srdačan stisak ruke i miris sena u kome se skrivao svake noći od policije...

A kad su ga ponovo oterali na robiju, moji su mi dozvolili da u Beogradu kupim modernu haljinu da se 'podevojčim kao udavača'. A ja otišla na 'vezu' sa nežnom devojkom »Šubom«, a junakinjom sa demonstracija. Ona mi daje dozvolu uz napomenu da dobro smislim šta ću drugu reći, jer poseta traje svega petnaest minuta... Reći ću mu o skojevkama kojima rukovodim, o knjigama koje čitam, o radnicima i seljacima iz njegovog sela — kandidatima za Partiju u našem kraju. Reći ću mu i to da sam ga se zaželela...

U Kaznenom zavodu policajac me upita — šta sam političkom osuđeniku... Šta sam ja njemu? Šta je on meni? Šta da kažem?... Rođaka, sestra, više nego sestra, drugarica!... U sobi za posete bilo nas je troje. Sestra Stejića, osuđenog na doživotnu robiju, pošto je 1921. godine bacio bombu na kralja Aleksandra. Drug iz Niša obilazi Stanka Paunovića, metalskog radnika. A ja — voljenog druga, koga mi brane da volim.

Nas troje smo ćutali! Osećala sam da mi obrazi gore. Setila sam se onog proleća u našem kraju, njegove kuće u brdu, ucvetalog voća, livade kraj Moravice i njegovog nasmejanog lika. Mislim da je drugu tamnovanje ugasilo žar u očima.

Čujem da dolaze — vode njih trojicu. Učini mi se da idu — milioni. Prolomi se tamnica od robijaških koraka. 'Čuje se odjek koraka'. Prvi gazi on. Gazi ponosno, u velikom robijaškom odelu sa velikim 'R' — na leđima. I sada mu je na čelu pramen kose kao nekada, i osmejaka...

Videla sam mu rumen na licu i sjaj u očima. Steže mi čvrsto ruku, njegovski, upozna me sa drugovima, sedosmo... Ćutimo, gledamo se... i ćutimo. Gledam ko zna koji put u ožiljak na ruci sa demonstracija. Prelazim prstima lagano po njemu, lagano da ne boli. Učini mi se kao da smo poleteli. Stegoh mu jače ruku da se u letu ne razdvojimo. Nikad... Ćutali smo... Ni reći. Trže me glas stražara: 'Poseta je završena!' Otrgnuše ga, opet ga odvedoše, zatvoriše... okovaše...

Htela sam da vičem, da ga zovem. Da mu kažem što sam imala reći, šta mislim, šta osećam. Ništa mu nisam rekla. Što mu bar ne rekoš da sam postala član Partije... Da li je to osetio?

Nas troje smo izišli na raskaljani drum. Okrenula sam se još jednom da pogledam tamnicu.

Došlo mi je da lomim gvožđe oko nje, da zovem da mu kažem da se okovi ruše...

Gledala sam iz voza Frušku goru... Tuklo mi je u grudima. Kao da će da grune silan glas, kao bojni poklič. Ali jedva prošaptah:

— Nikada se neću pokajati što sam ovo drugo zavolela! ...»

Pripremanje ustanka

Kušića je u Sremskoj Mitrovici, na izdržavanju kazne, zatekao i aprilski rat 1941. Tada je došla odluka vlade generala Dušana Simovića, izdata 12. aprila, da se iz Mitrovice otpuste svi politički zotvorenici koji su izdržali kazne. Među takvima je bio i Milinko. Iz Mitrovice je stigao u Ivanjicu, a odande u Svešticu, da bi odatle otišao u Užice, gde se, preko Okružnog komiteta KPJ, uključio u partijski rad. Sredinom maja, na sastanku sa članovima i simpatizerima Partije u Ivanjici, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Užice Želimir Željo Đurić je rekao da će u moravički kraj, na partijski rad, uskoro doći i Milinko Kušić, koji se vratio sa robije. Krajem maja Milinko dolazi u Ivanjicu, među svoje poznanike i prijatelje, među omladinu koja ga odlično poznaje, voli ga, veruje mu. Iako u uslovima ilegalnog života i pod okupacijom, on sa njemu svojstvenim žarom i oduševljenjem radi na omasovljavanju i obogaćivanju partijskog i političkog rada i priprema narod za oružanu borbu protiv okupatora.

Kao instruktor Okružnog komiteta Partije, Milinko sa Milosavom Mićom Matovićem ubrzano radi na formiranju sreskog rukovodstva Partije. Na sastanku održanom sredinom juna 1941. godine, u šumi iznad Petrovića polja, izabran je Sreski komitet KPJ za moravički srez. Sastankom je rukovodio Milinko Kušić, kao instruktor Okružnog komiteta. Tom prilikom u Sreski komitet su izabrani: Milosav Matović Mićo za sekretara, a za članove: Milka Petrović, Mate Ujević, Dragan Milivojević Veljovac, a kasnije je kooptiran i Ratko Petrović. Kušić je veoma jasno govorio o poslovima koje Komitet treba da rešava. Tako je na tom sastanku, prema Kušićevom predlogu, Mate Ujević dobio zadatak da radi sa radnicima i zanatlijama, Milka Petrović sa ženama, a Dragan Milivojević sa omladinom. Toga istog dana, po pod-

ne, na istom mestu, održan je sastanak na kome je izabran i Sreski komitet SKOJ-a u koji su ušli: Milka Petrović, Dragan Milivojević i Periša Perišić. U početku, Milivojević je bio sekretar, a kasnije Milka Petrović. U to vreme nastavljen je još življi rad na teorijskom uzdizanju članova Partije, kandidata za Partiju i skojevaca. Najmanje jednom sedmično održavani su sastanci na kojima su proučavani članci iz časopisa »Proleter«, kao i iz raznih brošura, proglasi CK KPJ i drugo. Kušić i Matović su prisustvovali skoro svim sastancima i svojim istupanjima pomagali da se proučavani materijali lakše shvate. Milinko se tih dana često sretao i sa ljudima koji su po političkom opredeljenju bili bliski Partiji ili osvedočeni rodoljubi, pa je i sa njima vodio duge i zanimljive razgovore.

Proširivanje rata u Evropi, upravo napadom fašističke Nemačke u SSSR, ubrzava i pripreme Komunističke partije Jugoslavije za ustanak protiv okupatora. Te pripreme se vrše organizovano i u užičkom, odnosno i u moravičkom kraju. Okupator i kvislinške vlasti koje mu verno služe, nastoje da odmah posle napada Nemačke na SSSR iznenade sve istaknutije komuniste, da ih pohapse. To pokušavaju i u Ivanjici. Spisake komunista u Ivanjici i moravičkom kraju napravili su ivanjički politikanti koji su bili u službi okupatora i pripremili da ih predaju Nemačima. Jedan od predstavnika vlasti koja je služila okupatoru poneo je taj spisak svojoj kući, da bi ga sutradan odneo Nemačima. Međutim, spisak je, posredstvom njegove supruge, stigao u ruke Milke Petrović. Stvari su se dalje brzo odvijale: Milka je, videći šta je po sredi, odnela spisak Kušiću i Matoviću, a oni su organizovali hitno obaveštavanje i sklanjanje komunista. Na taj način ivanjički komunisti su na vreme saznali šta im se sprema i uspeli da se sklone na sigurna mesta. Tako pokušaj hapšenja nije dao nikakve rezultate. Milinko Kušić, Mićo Matović i Mate Ujević, kao najistaknutiji komunisti, prešli su u potpunu ilegalnost. U to vreme praktično njih trojica su sačinjavali rukovodstvo KP u moravičkom srezu. Oni su brzo preduzeli akcije da se SKOJ i Partija još više omasove, posebno da se pojača rad sa omladinom, i to i u Ivanjici i u selima.

Poznat kao veoma strog prema sebi i drugima, Milinko je poštovao disciplinu i držao se dogovora, zalažući se da svako odgovorno i u potpunosti

ti izvršava svoje zadatke. Tražio je to pogotovu od članova Partije, skojevaca i ostalih aktivista. S druge strane, imao je razumevanja za ljude, za njihove poslove. Jedanput, na sastanak kod Pali-brčkog groba, iznad Ivanjice, zakasnilo je dosta pozvanih drugova, mahom sa sela. Dok su se drugi ljutili, Kušić je bio uzdržan:

— Sačekajmo još malo. Treba razumeti drugove sa sela — sad su u jeku poljski radovi. Nije im lako ostaviti poslove na imanju, pa odmah sti-ći na sastanke. . .

Organizator Užičkog NOP odreda

Prvih dana jula, na sastanku Okružnog komiteta KPJ za Užice, na kome su bili i Milan Mijalković Čiča, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, i Branko Krsmanović, član Glavnog štaba, doneta je odluka da se formira Užički narodnooslobodilački partizanski odred »Dimitrije Tucović«. Tada je odlučeno da se u svakom sre-zu formira po jedna četa. Nekoliko dana potom, 9. jula, na Vidinom kršu, nedaleko od Ivanjice, održan je sastanak Sreskog komiteta na kome je Milan Mijalković govorio o odluci Politbiroa CK KPJ da se odmah pređe na formiranje partizan-skih jedinica i otpočne oružana borba protiv oku-patora. Tom prilikom Mijalković je članovima Komiteta saopštio odluku o formiranju Užičkog NOP odreda, kao i da je predviđeno da politički komesar odreda bude Milinko Kušić, tada član Okružnog komiteta. Rekao je i to da će na rad u moravički kraj doći član OK KPJ Venijamin Marinković.

Kad su članovi Sreskog komiteta saslušali re-ći Mijalkovića, sekretar Mićo Matović je rekao:

— Svi zadaci su nam jasni. Oduševljeni smo svim akcijama koje je Partija preduzela, ali će nam biti veoma teško bez Kušića. On je među na-ma najiskusniji, najsposobniji, najodlučniji. Na-rod ga neobično ceni. . .

Mate Ujević je isto tako primetio da će za njih biti mnogo teškoća bez Kušića. Mijalković je na to odgovorio da o promeni odluke ne može biti govora, ali da će Milinko, po prirodi svog no-vog važnog zadatka, morati češće dolaziti u mo-ravički kraj.

Uskoro je Milinko uputio Dragana Milivojevića u Barič, da dovede Momčila Milutinovića, kapetana bivše vojske, koji je bio predviđen za načelnika štaba odreda. Milivojević, koji je, inače, spretno obavljao specijalne zadatke, uspeo je da pronađe Milutinovića, s njim sedne u voz i okrene prema Mladenovcu. Međutim, Nemci su na mladenovačkoj stanici uhapsili Milutinovića, a Milivojević je pobjegao. Na putu za Beograd, ispod Avale, Milutinović je pokušao da pobjegne, ali je tom prilikom ranjen, pa je uskoro umro u bolnici u Beogradu.

U Užicu Milinko radi na pripremama za formiranje četa Užičkog partizanskog odreda. U prvo vreme sam radi u štabu, a svakodnevno je u dodiru sa članovima Okružnog komiteta. Tu, na novoj dužnosti, njegova upornost, energičnost, organizatorske sposobnosti i neumorna aktivnost dolaze do punog izražaja. Svuda stiže, neumorno putuje od punkta do punkta, od jedne do druge partizanske grupe; obilazi i savetuje ljude, predlaže šta još treba uraditi i na koji način, kritikuje. Sa Jevremom Ješom Popovićem, koji je bio član Okružnog komiteta i jedan od članova njegove vojne komisije, putuje iz sreza u srez, formira četu za četom, drži vatrene govore borcima. Pred njima čete polažu zakletvu...

33

Za svega nedelju dana boravka u dolini Moravice, Kušić je formirao tri čete Užičkog odreda: Požešku, Ariljsku i Moravičku, dok su Milan Mijalković i Željko Đurić bili na formiranju Prve i Druge užičke, Zlatiborske, Račanske i Crnogorske čete.

Uveče 27. jula, Milinko Kušić i Jevrem Popović došli su u selo Godovik, u kuću starog člana Partije i komunističkog poslanika iz 1920. godine Ljuba Mičića. Kod Ljuba su i zanoćili. Izjutra, po maglovitom vremenu, Ljubova domaćica reče gostima da bi, možda, bilo bolje da izađu iz kuće i smeste se kod obližnjeg sena, jer po magli može i nepozvani, pa još i naoružani, da bane pred kuću. I odista, čim su Milinko i Ješo izašli iz dvorišta — u kuću su banuli žandarmi iz Požege. Pretresli su Ljubovu kuću, ali kako nisu našli ništa sumnjivo odmah su se vratili. Toga dana postrojenim Požežanima — borcima u Blagaji, koji su bili dobro naoružani, govorio je Milinko Kušić, a zatim čitao tekst zakletve koji su za njim ponavljali.

Prvog avgusta Milinko je već na Malom ostrešu, iznad Rodobude, na formiranju Ariljske čete. Tamo ga je čekalo 49 Ariljaca u stroju. Stevo Čolović se obratio borcima i rekao im da će danas položiti zakletvu pred političkim komesarom Užičkog odreda, Milinkom Kušićem, i članom Okružnog komiteta Jevremom Popovićem, i ako se nko među njima sada, pre nego što je položio zakletvu, ne oseća sposobnim da izdrži tegobe partizanskog rata — može slobodno da iziđe iz stroja i vrati se kući. Na te reči starog komunista i poznatog borca, niko se nije ni pomerio. Onda je pred stroj stao Kušić i pozdravio Ariljsku partizansku četvu:

»Vi ste, drugovi, najsvesniji ljudi na koje se oslanjaju Komunistička partija i narod. Vi ćete na svojim leđima izneti prve borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika...«

Zatim je komesar čitao reč po reč partizanske zakletve, koje su odjekivale Ostrešom:

»Ja... sin srpskog naroda, zaklinjem se svojom čašću da u Ariljsku partizansku četvu Užičkog partizanskog odreda stupam sa čvrstom odlukom da se borim protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu. Zaklinjem se da u toj borbi neću žaliti svoje snage i život...«

34

Pošto su Kušić i Popović čestitali borcima formiranje jedinice, održan je sastanak na kome je izabrana komanda čete: Milosav Vujović za komandira, Stevo Čolović za komesara, Vojislav Pajić za zamenika komandira, Neđo Vukotić za zamenika komesara, a Milojko Ćirjaković, stari komunista iz Virova, za ekonomu čete.

Moravička četa polaže zakletvu

Odavde Kušić putuje u svoj moravički kraj. Iz Lučke reke se prebacuje na Klekovicu, obronak Golije. Tokom noći i rano ujutru, 5. avgusta, pod samim vrhom Klekovice, prema Velikoj livadi, okupilo se jezgro Moravičke partizanske čete, u improvizovanom logoru. Ujutru, posle uređenja logora, u stroju su se našla 23 borca — cvet Ivanjice i moravičkog sela, najnapredniji ljudi koji su odlučili da dignu pušku na okupatora, da učestvuju u borbi za slobodu. Ispred stroja je stajao samo jedan čovek — Milinko Kušić. Uzbudjenim glasom se obratio borcima, rekavši im

da taj dan predstavlja veliki trenutak za moravički kraj, za Ivanjicu, za sela i šume, za ljude, pre svega za omladinu. Njihova, Moravička četa se, naglasio je, formira na osnovi odluke štaba Uzičkog partizanskog narodnooslobodilačkog odreda i ona će, za koji dan, krenuti u borbu protiv okupatora, protiv slugu okupatora, za slobodu zemlje...

Pošto su borci položili zakletvu, izabrano je rukovodstvo čete: komandir Evgenije Gejo Glavinić, zamenik Aleksandar Leko Glavinić, politički komesar Venijamin Marinković, zamenik komesara Mate Ujević i ekonom Ratko Solijanić. Na kraju se Kušić još jednom obratio borcima:

»Drugovi, vi ste od danas partizani, borci revolucije kojom rukovodi Komunistička partija. Položili ste zakletvu. Borba koju ćemo voditi biće teška i surova. Ako se neko od vas ne oseća sposobnim može da iziđe iz stroja. Sada to može da učini, ali kad se ovaj naš čin završi — više neće moći«.

Svi su borci ostali u stroju.

Srećan što je i u svom kraju učestvovao i pomagao u formiranju još jednog oružanog odreda revolucije, pod rukovodstvom Partije, i to sastavljen od njegovih najbližih drugova, Kušić se, pošto je obavio još neke zadatke u okolini Ivanjice, vratio u štab odreda. Hita na nove poslove. Tada su na Tatincu, kraj Užica, bili i Okružni komitet i štab odreda. Štab je još bio nepopunjen, jer se čekalo na neka kadrovska rešenja, pa je Milinko obavljao najveći deo štapskih poslova. U stvari, on je radio zajedno sa Željkom Đurićem i drugim članovima Komiteta, pri čemu su pomagali jedni drugima. Ipak, bilo je i teško i naporno: trebalo je svakodnevno ići u čete, slati uputstva, analizirati izveštaje, davati odgovore na sijaset pitanja koja je nametao život. Uz to, putevi su bili dugi, čete daleko, pa se moralo često ići peške. Najvažnije je bilo u pravo vreme i na najbolji način pokrenuti čete na oružane akcije protiv okupatora, protiv organa vlasti koji su služili Nemcima. Sa Željkom je Kušić napisao i više proglašenja, izveštaja, naredbi. Jedan od njih je i proglašenje kojim se štab Uzičkog NOP odreda, avgusta 1941. godine, obraćao narodu i pozivao ga u borbu za uništavanje organa stare i sada izdajničke opštinske vlasti:

»Krvavi Hitlerovi fašisti pljačkaju našu zemlju. Oni hoće da odvezu naše žito, da nam otmu

stoku, da iseku naše šume, da vade naše rude da bi nekako ojačali svoju privredu. Opštinske uprave sa predsednicima na čelu pretvaraju se u nemačke izmećare i izvršavaju nemačka naređenja. Da sprečimo pljačkanje našeg bogatstva, mi, narodni borci, uništavamo opštine i spaljujemo njihove arhive. Svaki dalji rad u opštini smatra se službom okupatoru i najstrože će se kazniti. . . Ko nastavi rad u opštini biće osuđen kao izdajnik svoga naroda. . .«

Saradnici i saborci Milinka Kušića iz tih ustaničkih dana kazuju da je ovaj neumorni radnik i revolucionar, obilazeći čete, stizao do Golije, odatle do Zlatibora i Tare, do Maljena. U to vreme bilo je četa koje su prve ustaničke dane provodile po logorima, malo bile s narodom, nisu izvodile ofužane akcije. Sredinom avgusta Kušić i Zeljo su bili u Moravičkoj četi. Pošto su obavili poslove u komandi čete i u Sreskom komitetu Partije, Kušić je, na partijskom sastanku, oštro kritikovao komandu zbog pasivnosti, a pogotovu zbog toga što još nije počela da napada žandarmerijske stanice i spaljuje opštinske arhive. Posle partijskog sastanka održan je sastanak svih boraca čete. Kušić je upoznao borce sa razvojem ustanka u Srbiji, naročito u ostalim srezovima užičkog kraja. Onda je ponovio ono što je rekao komunistima: nema više čekanja, treba napadati neprijatelja, razoružavati žandarme, spaljivati arhive, napadati nemačke manje snage, a sa jačim se još ne upuštati u borbe. I uskoro je Moravička četa krenula u akcije. Za svega nekoliko dana razoružani su žandarmi u Devićima i na Javoru. Gorele su opštinske arhive. Tih dana održano je i nekoliko zborova i sastanaka u selima moravičkog kraja, u kojima su najistaknutiji borci govorili narodu o ciljevima borbe.

36

»Sloboda se krvlju plaća«

O težini i brojnosti poslova koje su obavljali štab Užičkog odreda i Okružni komitet, ubedljivo svedoči i pismo Milinka Kušića Glavnom štabu narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Srbije 22. avgusta:

«. . . Mi imamo sedam srezova, a u najnovije vreme, silom prilika, morali smo da se prihvatimo organizovanja četa i još u tri sreza (novopazarskom, sjeničkom i Kos. Mitrovici).

Drugovi, povezujte se što pre sa drugovima iz Trepče, K. Mitrovice, Novog Pazara, Raške. Oni stvaraju čete i vode borbe po našim uputstvima...«

Sudari sa neprijateljem bili su žestoki, kad iznenadni. Oko Užica, Bajine Bašte, Požege, Kosjerića. Najžešći je bio onaj od 18. avgusta na Drežničkoj Gradini. Nemci i žandarmi, brojno skoro 15 puta jači, pokušali su da opkole Prvu užičku četvu »Radoje Marić«. Uspeli su da je iznenade. Okršaj je bio žestok. Četa je uspela da se probije iz okruženja, izgubivši petoricu boraca.*

Posle borbe na Gradini, Nemci su u besu, izvršili gnusan zločin — ubili su 23 seljaka. Jedan od najvećih okupatorovih zločinaca u Srbiji, major Kenig (komandant nemačke jedinice u Užicu i organizator oktobarskog pokolja u Kragujevcu), naterao je grupu pružnih radnika da naprave vešala na rampi kod Zlakuse. Tu je obešeno 20 streljanih ljudi iz Zlakuse, Drežnika i Gorjana.

Ove prve veće sudare trebalo je izdržati, žrtve podneti i bolje se spremiti za nove okršaje. Uostalom, Milinko je još početkom ustanka otvoreno govorio da borba podrazumeva žrtve, da se sloboda krvlju plaća, dodajući: »Mnogi od nas će pasti u borbi za slobodu«. To se počelo potvrđivati: padali su i čelni borci, poput Milana Mijalkovića. A zadatka je bilo sve više i za Kušića. U vezi s tim u izveštaju, potpisanom sa »OK« (okružni komitet) i upućenom Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju 23. avgusta 1941. godine, stoji da i sekretar OK Željo Đurić mora da pomaže rad štaba, jer »u štabu imamo samo jednog čoveka (polit. komesara)...«

37

Stvari su se i u tom pogledu brzo promenile, nabolje. Održano je vojno savetovanje u selu Gorobilj blizu Požege, gde je prisustvovao i član Glavnog štaba za Srbiju Rodoljub Ročko Čolaković. Čolaković je najpre održao sastanak sa Okružnim komitetom kome su prisustvovali: Milinko Kušić, Slobodan Penezić, Dobrivoje Vidić, Željo Đurić i Vukola Dabić. Raspravljalo se o direktivi druga Tita za stvaranje slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i u dolini Zapadne Morave. Posle sastanka Komiteta, održano je savetovanje istaknutih rukovodilaca odreda, kome su prisustvo-

* Poginuli su još i Milan Mijalković Čiča, instruktor PK KPJ za Srbiju, i kurirka štaba odreda Olga Đurović, učiteljica.

vali još i Slobodan Sekulić, Ljubo Mičić, Milosav Vujović, Mita Igumanović i dr. Jedno od glavnih pitanja savetovanja bio je izbor komandanta odreda. Dotadašnji komandir Račanske čete, učitelj i rezervni oficir, Dušan Jerković, izabran je za komandanta Užičkog NOP odreda. Za njega je Milinko ranije, 23. avgusta, u izveštaju Glavnom štabu za Srbiju, pisao:

»Štab čete je dobar i omiljen, naročito komandir. Ova četa je dosada pokazala najbolje rezultate u našem odredu.

Štab odreda je pohvalio Račansku četvu i predložio je Glavnom štabu za pohvalu. . .«

Na ovom savetovanju je za zamenika političkog komesara odreda izabran Slobodan Penezić Krcun, za zamenika komandanta Vukola Dabić, a stari revolucionar Ljubo Mičić postao je član štaba odreda. Rodoljub Čolaković je, u svojim »Zapisima iz oslobodilačkog rata«, ostavio dosta tragova o gorobiljskom savetovanju:

»Duboko u njivi zatekao sam na okupu nekoliko drugova komandira i komesara Užičkog odreda. Sedeli su oko velikog bakarnog kazana i drvenim kašikama jeli puru. Pozdravili smo se i zajedno nastavili da doručkujemo. Ubrzo je došao i politički komesar Milinko Kušić. . .

38

Užički odred još nije imao štaba. . . Na čelu odreda bio je Milinko Kušić koga je Branko Krsmanović imenovao političkim komesarom. To je bio borben, hrabar, inteligentan mladić, vrlo inicijativan, ali on sam nije mogao, i pored svih svojih dobrih kvaliteta, zameniti štab. . .

Obavestio sam drugove iz štaba o direktivi druga Tita da se zapadna Srbija što pre očisti od okupatora i da se tu stvori slobodna teritorija, kao i o tome šta je Glavni štab partizanskih odreda Srbije u tom pogledu već učinio. Naglasio sam da će u toj akciji velikih razmera Užički odred imati da odigra važnu ulogu: prvo, što će se preko njega moći uspostaviti veza sa Crnom Gorom i, drugo, što kroz ovaj kraj ide veoma važna nemačka komunikacija koja povezuje Bosnu i Srbiju. U vezi sa planom našeg rukovodstva, štab Užičkog odreda treba da omasovi svoje čete i da se orijentiše na čišćenje manjih gradova ovoga kraja, kao što su Bajina Bašta, Kosjerić i Čajetina, od okupatora i njegovih pomagača. Čišćenje Arilja i Ivanjice, koje je već bilo izvršeno, pokazuje da je to moguće. Posle toga doći će na red Užička Požega i Užice koje će Nemci, zbog železničke

pruge, upornije braniti, pa će za čišćenje tih mesta biti potrebne veće snage. . .

Dok smo čekali da nam donesu večeru, posmatrao sam tu grupu od petnaestak rukovodilaca jednog našeg odreda, te do juče progonjene ljude koji su sada, u danima okupacije, stali na čelo svoga naroda. Milinko Kušić izašao je iz tamnice nekako uoči samog rata; Vukola Dabić i Stevo Čolović odsedeli su u tamnici po nekoliko godina; Dušan Jerković je bio kao učitelj svake godine premeštan zbog svog opozicionog stava. Svi su oni prošli surovu školu ilegalnog rada ili tamnice, sve je njih naša Partija vaspitavala da budu spremni na svaku žrtvu u borbi za dobro radničke klase i svoga naroda. Stoga su oni na poziv Partije pošli da organizuju odrede i da se bore za pravdu i slobodu. . .

Sastanak smo završili u tri časa ujutro. Osvitala je nedelja. Za taj dan bio je zakazan narodni zbor u tek oslobođenoj Ivanjici i drugi manji u selu Latvici kod Arilja. Vremena za spavanje nije bilo: valjalo nam je odmah krenuti da bismo stigli na vreme. Ratko Mitrović i Milinko Kušić određeni su da idu u Ivanjicu, a ja sam sa Čolovićem pošao u Latvicu. . .«

39

Prvi govornik u oslobođenoj Ivanjici

Došlo je do novih, uspešnih akcija četa Užičkog NOP odreda. Među njima je bio i upad Moravičke čete u lisanski rudnik, početkom septembra. Moravički partizani razorili su rudnik i fabrička postrojenja, i tako ih isključili iz okupatorske ratne privrede. Okupatorski saradnici obavestili su nemačku komandu (Feldkomandanturu 816) u Užicu o ovoj diverziji partizana. Ali, kad je nemačka motorizovana kolona stigla na Bukovicu — sve je bilo gotovo. Nemačkoj komandanturi u Užicu preostalo je samo da izvesti svoju višu komandu o ovoj velikoj diverziji i da, prečutno, prizna poraz. U nemačkom izveštaju o ovoj akciji Moravičke čete se, sem ostalog, kaže da su »bande razrušile rudnik antimona.«

Politički komesar odreda se iskreno radovao ovoj pobedi svojih Moravičana. On je samo pre nešto više od dve nedelje bio s njima i kritikovao ih »zbog pasivnosti«, naglašavajući da mogu mnogo da učine, da samo treba početi, pa će sve

bolje krenuti. I krenulo je, odista. Uskoro, 13. septembra, Milinko je bio sa Moravičkom četom — u oslobođenoj Ivanjici. Istina, samo koji dan pre toga, on je savetovao Sreskom komitetu i komandi čete da ne idu u Ivanjicu dok su u njoj četnici Boža Javorskog (oni su tamo ušli u do-sluhu sa Nemcima, kad su ovi pobegli), koji tamo pljačkaju i šuruju sa propalim građanskim poli-tičarima i reakcijom. Ovako je daleko mudrije: najpre razoriti nemačka postrojenja u rudniku i fabrici, koja služe okupatoru, i kad se četnici tamo kompromituju kod naroda pijankama i pljačkom, ući u Ivanjicu.

Moravička partizanska četa u Ivanjicu je ušla kao prava vojna jedinica: u stroju, s pesmom. Skoro cela varošica izišla je na ulice da pozdravi partizane. Onda je na trgu održan narodni zbor. Komandir čete Ratko Sofijanić otvorio je zbor i dao reč političkom komesaru Užičkog odreda. Sa-da je Milinko Kušić prvi put u slobodi govorio svojim Ivanjičanima. A govorio je jednostavnim rečima, za sve razumljivo i borbeno. Čestitao je slobodu građanima, pozvao ih da stupaju u par-tizane kako bi se celoj zemlji donela sloboda i kako bi se borci koji su u aprilskom ratu dospe-li u nemačke logore vratili svojim domovima. Na zboru su govorili i Ratko Mitrović, politički ko-mesar Čačanskog NOP odreda, i borci Periša Pe-rišić i Blagoje Stašić. Onda su, na Milinkov pred-log, na zajednički partizanski ručak pozvani i sta-ri ratnici, učesnici balkanskih i prvog svetskog rata.

40

Plamtela je borba protiv okupatora i u dru-gim krajevima užičkog okruga, u čačanskom kra-ju, na visovima iznad Valjeva, u Mačvi, Šumadiji, u celoj Srbiji, u Jugoslaviji. Komesar Kušić je i dalje često i dugo putovao, obilazeći čete, tim pre što je još gotovo sam radio u štabu odreda. Sve-ga pet dana posle oslobođenja Ivanjice stigao je i na savetovanje Glavnog štaba NOP odreda Sربي-je, održano 16. septembra 1941. godine u selu Du-lenima, u Gledićkim planinama. Na savetovanju su članovi Glavnog štaba Srbije (Sreten Žujović, Filip Kljajić i Nikola Grulović) odredili i zadatke pojedinim odredima. Čačanski i Užički odred do-bili su zadatak da što uspešnije dejstvuju u doli-ni Zapadne Morave, izolujući pojedinačno Užice, Požegu i Čačak, a pored čišćenja teritorije od okupatora da zauzmu Požegu koja će kasnije po-služiti kao osnova za zauzimanje Čačka i Užica.

Posle uspele zasede u tesnacu Virovštak, na putu od Požege prema Arilju, u Milićevom Selu je održan veliki narodni zbor. Došlo je oko četiri stotine seljaka. Govorio je Milinko Kušić — važno i patriotski. Narod ga je slušao s velikom pažnjom i odobravao njegove plamene reči. Seljaci su čvrsto obećali da će se pridružiti partizanima. Posle tog zbora, održanog noću, u narodu se dugo govorilo o komesaru Milinku i njegovim rečima, o borbi za slobodu. Odista, požeške partizanske jedinice su se počele naglo omasovljavati.

Na ponoćnom mitingu u Požegi

Došle su nove borbe. I stizali uspeh za uspehom. Nemci su sabijani u gradove, u kasarne. Jednom su napravili dublji ispad, sa jačim snagama, u poteri za partizanima. Došlo je do velike borbe u selu Gorobilju, gde su se nemačkim vojnicima suprotstavljali Ariljci, Požežani i grupa Dragačevaca. Borba je trajala nekoliko časova i u njoj su i partizani imali žrtava, a smrtno je ranjen komandir Ariljske čete Milosav Vujović. Nemci su razbijeni i naterani na povlačenje. Mnogi seljaci iz Gorobilja i Godovika, učesnici ove gorobiljske borbe, svojim očima su videli kako Nemci beže u paničnom strahu ispred partizana. To je u očima naroda bila i vojnička i moralna pobjeda. U toj borbi blesnuo je junački podvig solunskog ratnika, kamenoresca iz Rečica, Petra Lekovića, koji će već sledeće, 1942. godine, biti prvi proglašen za narodnog heroja Jugoslavije. On je smelo sačekao nemačkog oficira i razneo ga bombom. Od tog trena među Nemcima je nastalo rasulo. I oni će imati pet mrtvih (1 oficir i 4 vojnika) i sedam ranjenih (2 oficira i 5 vojnika). Nemački komandant u svom izveštaju višoj komandi navodi da su razbijenim Nemcima u Gorobilju iz Užica upućene »tri nove poterne grupe. U noćnoj tami i one su dospele pod koncentričnu vatru i po naredjenju komandira povukle se u Požegu...«

Bila je to jedna od najvećih pobjeda partizana nad Nemcima u užičkom kraju. Radovali su se toj pobjedi i borci i narod. Radovao se i komesar odreda Milinko Kušić. Ali za radovanje nije bilo vremena. Dolazili su novi događaji. Nemci, pričešteni napadima partizana i strahom, spremali

su se za bežanje. Četnici sa Zlatibora i Ravne gore sišli su u Užice i Požegu — da bi od Nemaca primili vlast. Kušić, Čolović i ostali rukovodioci sa tog terena stupili su s četnicima u Požegi u dodir i izrazili želju da pregovaraju. Međutim, pregovori su propali, pa su po odluci štaba Užičkog NOP odreda, čete ušle u Požegu putem od Arilja i ulicom od železničke stanice, s pesmom. Žandarmi su razoružani, a pregovori s četnicima nisu uspeli. Grupe četnika koje su dolazile iz Kosjerića i Ravne gore razoružane su. Održan je ponoćni miting na gradskom trgu. Narodu i partizanima govorili su Stevo Čolović i Milinko Kušić.

Kad je Stevo Čolović završio govor, sa balkona se, kako beleži hroničar tih događaja Novak Živković, začuo glas govornika koga Požega još nije slušala:

»Jedan grad je oslobođen, ali borba još nije završena. Ona tek počinje. . .«

Tako je počeo svoj govor politički komesar Užičkog odreda Milinko Kušić. Govorio je da je juče bilo Gorobilje danas Ovčar, a sutra će doći novi okršaji. Ko hoće borbu za slobodu neka ide s partizanima, ko neće neka se ukloni. Ljudi koji se isprečavaju slobodarskim težnjama bliži su okupatoru nego narodu. Na račun tih ljudi govornik je uputio teške i preteće reči. Borci su protumačili da su one upućene i jučerašnjim pregovaračima, koji su se baš ovde, dan ranije, sporazumevali s Nemcima, pa pokušali da obmanu ustanike. I ti pregovarači su bili na ovom mitingu, ali pod stražom.

Te noći su na zgradi dotadašnje opštinske uprave u Požegi razvijena znamenja boraca za slobodu — srpska trobojka i zastave SSSR i Velike Britanije. Sutradan je uspostavljena Komanda mesta. Prvi komandant mesta bio je Vukola Dabić, a ubrzo zatim stari revolucionar Ljubo Mičić. U ruke partizana palo je dosta trofejnog oružja, pa i nekoliko avionskih bombi. Tu je bilo i skladište benzina, nafte i raznih motornih ulja u Jeminskoj Steni, blizu Požege, što će za partizansku borbu predstavljati pravu dragocenost.

Užičani pozdravljaju oslobodioce

Štab Užičkog NOP odreda pokušao je da postigne dogovor sa četnicima koji su došli u Užice.

Tamo su upućeni Vladan Rosić, Ljubodrag Đurić i Slobodan Sekulić. Međutim, četnici su odbili pregovore. Oni na borbu protiv Nemaca nisu ni pomišljali. Na zahteh štaba Užičkog odreda, kvislinška policija i žandarmi položili su oružje. Delovi Užičkog odreda oslobodili su Užice 24. septembra 1941. godine. Dočekali su ih narod i omladina, raširenih ruku. Skojevke su kitile borce jesenjim ružama. Pre toga su sakupile torbicu municije i nju je Dana Milosavljević predala komandiru Vojku Petroviću, kao dar užičke omladine. Uveče su, vozom ili kamionima, iz Požege u Užice stigle i druge čete Užičkog odreda. S večeri je u gradu održan miting pred parkićem i hotelom »Zlatibor«. Među govornicima bio je i Milinko Kušić. On je, sa komandantom odreda Dušanom Jerkovićem, prvi Užičanima čestitao slobodu. Pozvao ih je u borbu, u partizane — da daju sve što mogu za borbu protiv okupatora.

Sutradan uveče u gradu je održan defile jedinica Užičkog odreda, koji je na trgu završen velikim mitingom nekoliko hiljada građana.

Štab Užičkog NOP odreda sada je imao još više poslova. Oslobođeni grad Užice, u ono vreme jedan od najvećih u zapadnoj Srbiji, pružao je nove uslove za razmah borbe protiv okupatora. Milinko Kušić se, zajedno sa svojim saborcima iz štaba odreda i Okružnog komiteta Partije, našao pred novim zadacima: trebalo je organizovati nove čete, primati nove borce, sačuvati oružje i drugu opremu, preorijentisati privredu na što veću proizvodnju za račun oslobodilačke borbe, sačuvati fabriku oružja.

U takvoj situaciji komesar Kušić traži pomoć od Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju. Šalje hitno kurira, sa pismom za Sretena Žujovića Crnog, da ga nađe negde u valjevskom kraju. U svojim sećanjima Sreten Žujović je zabeležio da je to pismo dobio nekoliko dana posle Savetovanja u Stolicama (26. septembra 1941). On je, kako navodi, po Titovom nalogu bio krenuo u istočnu Srbiju, Filip Kljajić Fića u južni deo Srbije, a Rodoljub Čolaković u Bosnu. Svratio je sa Kljajićem u štab Valjevskog odreda i tamo saznao da je kurir njemu upućeno pismo odneo — u Stolicu. Naredio je da drugi kurir odmah krene za prvim, put Stolica, koji mu je doneo pismo od Kušića. Dobio ga je i o njegovom sadržaju zabeležio:

»Komesar Užičkog odreda Milinko Kušić javljao mi je u tom pismu da je odred oslobodio

Užice i da je tamo sad takva situacija da oni ne znaju šta da rade. U istom pismu Kušić je javljao da su prilikom osvajanja Užica, u filijali Narodne banke, zaplenili 55 miliona dinara. Odmah odlučih da zajedno (sa Kljajićem, prim. J. R.), pođemo u Užice. Tako je otpao njegov put u južni, a moj u istočni deo Srbije...»

Neimar Užičke republike

Oslobođenjem Užica za Kušića — pored organizovanja vojnih jedinica i političkog rada s njima, te pripremanja i vođenja borbi protiv okupatora — počinje nov, još složeniji period rada i života. On sa svojim saborcima Jerkovićem, Penezićem, Đurićem i drugima radi i na izgrađivanju novih organa vlasti, organizovanju ratne privrede, intenziviranju političkog rada u jedinicama i u najširim masama. On izrasta u jednog od najoduševljenijih i najbrojnijih neimara nove slobodne teritorije — Užičke republike. Otad će se ponavljati: gotovo ni jedan važniji događaj nije prošao a da nije bio vezan i za Kušićevu akciju, za ime tog borbenog čoveka i neumornog radnika. U tim uslovima on pokazuje sve vrline pravog narodnog tribuna koji se ceo ugrađuje u narodnu borbu, sagoreva u toj borbi za slobodu. On stiže gotovo u svaki kutak užičkog okruga, pa i dalje, na položaj svake jedinice Užičkog odreda, kao i drugih jedinica koje su se borile u blizini Užica i na položajima prema okupatorskim jedinicama. Doslovno nije bilo dana, ni susreta s borcima, pa i sa manjim jedinicama, kada Milinko nije govorio o ulaganju svih snaga u svenarodnu borbu. Zalagao se za svakodnevno učenje i sticanje veština u borbi, za razvijanje političkog rada, gajenje lepog odnosa prema narodu, za mobilisanje masa u borbi i za borbu. Na svakom koraku, u svakom dodiru, njegove govore borci i narod slušaju sa oduševljenjem.

Veoma je cenio svakog borca, svakog čoveka, uzbuđivao se nad podacima o gubicima i žrtvama. Držao je dirljive govore na grobovima palih boraca, pune izliva emocija ali i poziva na borbu za osvetu, tako da je, u isto vreme, izazivao kod slušalaca suze, ali i još veću rešenost za dalju borbu do pobede. Na ispraćaju boraca poginulih na Gradini, svega nekoliko dana posle oslobođenja

Užica, govorio je Kušić. Evo dela njegovog govora kako su ga objavile užičke »Vesti«:

»Drugovi, u ime štaba Užičkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda ja vas određujem vaše zakletve. Vi ste junački i časno održali svoju reč.

Evo vas danas na mrtvoj straži, na mestu odakle možete bditi nad vašim dragim Užicem. Sestre, majke vaše ne plaču. Ovde je već dosta suza proliveno u vreme kad je gnusni okupator harao i ubijao u našoj zemlji. Evo već nekoliko dana kako ne plaćemo, kako ne možemo da plaćemo.

Drugovi, pogledajte: ova brda kojima ste vi krstarili, pozdravljaju vas. Mi vas isto tako pozdravljamo, usred okršaja i zato u nama nema suza. Nastavljamo borbu protiv okupatora i svih izdajnika, jer znamo da vi ne biste pali da nije bilo izdajnika ove zemlje.

Druže Mijalkoviću, ti si stvarao Užički odred, tebi on najviše duguje. Daleko od svoje Jagodine, posle dvadeset godina požrtvovane borbe i devet godina tamnovanja u jugoslovenskim tamnicama, ti pade samo zato što si se kao pravi borac borio za istinu i pravdu, bolji i srećniji život naroda.

Barjaktari su pali, ali se barjaci slobode još uvek visoko viju.

Slava palim herojima!»

U danima Užičke republike za Kušića, kao i za hiljade boraca, nije bilo predaha. Užice je, kao i drugi oslobođeni gradovi i varošice: Čačak, Gornji Milanovac, Požega, Arilje, Ivanjica, Krupanj, Loznica i dr. postalo pravi ratni logor. Posle Sretena Žujovića i Filipa Kljajića, u Užice su došli i Ivo Lola Ribar i Ivan Milutinović, a potom drugovi Tito, Kardelj i drugi članovi Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije i Centralnog komiteta KPJ. To je bila velika pomoć u nastojanju da se sve snage organizuju za antifašističku borbu, prvo u Užicu, a zatim, postepeno, i u ostalim mestima oslobođene teritorije Užičke republike. I u tim novim, znatno povoljnijim uslovima, Kušić neprekidno i neumorno radi. Od tog rada sada je utoliko veća korist, što ima mogućnosti da se brzo, kao i ostali njegovi najbliži saradnici, konsultuje sa iskusnijim i odgovornijim drugovima. Njegovo oduševljenje za svaku akciju sve je veće. On nastoji da pomogne ne samo bataljonima i četama na položajima, nego i bolnicama, radionicama, fabrici oružja, omladini, partijskim

ćelijama. Njegov saborac Mate Ujević, koga je Milinko primio u Partiju da bi ubrzo izrastao u člana Okružnog komiteta Partije, ovako se seća pojedinosti vezanih za jedan sastanak:

»Na jedan naš sastanak, održan prvih dana oktobra 1941. godine, došao je i Ivo Lola Ribar. Posle sastanka Lola, koji se sa Kušićem dobro znao sa studija na Beogradskom univerzitetu, predloži da njih dvojica i ja malo prođemo gradom. Kušić je to rado prihvatio iako je imao malo slobodnog vremena. Usput je s ponosom objašnjavao gde se nalazi koja od naših ustanova, gde su radionice, gde bolnice. U toku šetnje Lola nam je govorio da za zimu moramo pripremiti i vojsku, i narod i svu pozadinu«.

Kušićevi saborci, borci Užičke republike, ostavili su zapise u kojima govore i o njemu kao borcu, velikom organizatoru, o njegovoj neiscrpojnoj energiji — da svuda stigne, pomogne, uputi, pa i prekori, ponekad i grubo, ali uvek sa željom da se radi bolje, naprednije, brže, osvaja više...

Jedan od njegovih saradnika, Slobodan Pezezić Krcun, pisao je:

»Kušić učestvuje u organizovanju Užičkog odreda, čiji je bio politički komesar sve do povlačenja u Sandžak, gde postaje član Glavnog štaba za Srbiju. On je bio najjači stub Užičkog odreda oko koga su se skupljale jedinice za vreme borbi u Srbiji, a docnije i u Sandžaku i Bosni. Svojom odlučnošću i energijom ulivao je poverenje u svakog borca i u najtežim časovima...«

Rodoljub Čolaković, u »Zapisima iz oslobodilačkog rata« beleži i susrete s Milinkom u oslobođenom Užicu:

»Pred bankom (odnosno Vrhovnim štabom, pr. J. R.) sreo sam Milinka Kušića koji je, ponosan i nasmejan, išao ulicom svoga rodnog grada. Pošli smo zajedno da obiđemo vojne radionice u kojima se dan i noć šilo rublje i odeća za vojsku. U Užicu je nađeno, osim oružja i municije, dosta kože, sukna, platna, i ćebadi, tako da je ono snabdevalo raznom opremom naše odrede i bolnice ne samo u Srbiji, nego i u istočnoj Bosni. Osim toga, užička tkačnica je radila i dalje, tako da je svakog dana liferovala našim radionicama velike količine platna.

Kušić me je vodio kroz radionice u kojima su užički radnici neumorno radili za svoju vojsku, ne pitajući za radno vreme i platu... Svi su nosili petokrake zvezde, ko u zapačku kaputa, ko

na kačketu ili bluzi. Kad je Kušić u obučarskoj radionici rekao jednoj grupi radnika da sam iz Bosne, oni mi priđuše. Rukujući se sa mnom, jedan stariji radnik reče:

— Dok je partizanskog Užica biće Bosni svega...

Doista, Užice je za ustanak u istočnoj Bosni imalo ogromno značenje. Svaki dan jurili su iz njega za Bosnu kamioni krcati oružjem, municijom, rubljem i ostalim potrebama. Koliko je samo pušaka »partizanki« izrađenih u našoj fabrici oružja — otišlo u bosanske odrede. Iz Užica je stizala naša štampa, na prvom mestu »Borba«, koja je išla u sve naše odrede i bila prvi štampani materijal za politički rad na oslobođenoj teritoriji. U istočnoj Bosni bila je važna činjenica i samo postojanje oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji i Užica kao partizanskog vojničkog i političkog centra. To je naše ljude hrabrilo, to je olakšalo našu borbu posle četničke izdaje u koju njihovo vođstvo još nije smelo da otvoreno zagazi, dobrim delom baš zbog partizanskog Užica.

U gradu je bilo živo. Preko puta Komande mesta bio je postavljen glasnogovornik koji je nekoliko puta dnevno javljao građanima vesti. Dućani su bili otvoreni i puni robe, na pijaci su seljaci iz okoline prodavali voće i jesenje povrće. U kafanama i krčmama sedelo je dosta ljudi koji su ispijali čokanje, jeli čevapčice...

47

Eto, pre jedan sat, pojavio se nemački avion nad gradom. Istina visoko, ali đavo ne spava. Zapucali su naši protivavionski mitraljezi sa okolnih brda.

Takva iznenadna pucnjava, ili kamion iskićen srpskom i crvenom zastavom, pun naoružanih ljudi, pevajući, odlaze na front, ili povorka nemačkih zarobljenika, koje teraju negde na rad, sve to kazuje da život u Užicu nije onako idiličan kako bi se moglo učiniti površnom posmatraču na prvi pogled...«

U svim damarima života slobodnog Užica i Užičke republike osećao se i snažan Milinkov uticaj. On često navraća u Gradski ili Okružni narodnooslobodilački odbor, da pomogne, predloži, savetuje, kritikuje. Odlazi u redakciju lista »Vesti«, a potom »Borbe«, obilazi fabriku oružja, svakog dana se interesuje koliko je čega proizvedeno, kakve se teškoće javljaju. I »Borba«, u dva maha, beleži da je Kušić držao govore: prvi, 22. oktobra, prilikom dolaska Užičke čete sa »bosan-

skog fronta« (iz okoline Belog brda) koja je donela zaplenjenu zastavu italijanskih fašista; drugi — 16. oktobra, u vreme održavanja Okružne konferencije KPJ za Užice.

Profesor Dušan Nedeljković, u slobodnom Užicu u početku urednik »Vesti«, a docnije u redakciji »Borbe«, pored ostalih boraca i rukovodilaca spominje i Milinka Kušića, koga je zanimalo svaki broj »Borbe«, tačnije svaki komentar i izveštaj objavljen u njoj. O uvodniku drugog broja »Borba«, pod naslovom »Briga o ljudima« — koji je napisao Edvard Kardelj Bevc — Nedeljković je anketirao nekoliko drugova, interesujući se kako su ga razumeli i kakve im praktične koristi može pružiti u organizovanju političkog rada. Tim povodom on je zapisao i reči Milinka Kušića:

»Sa uvodnikom 'Briga o ljudima' postala mi je jasna kao sunce moralno-politička suština, veličina i odgovornost, posebno moje dužnosti, i izvesnost naše oslobodilačke borbe«.

48 Veliki borac, neumorni radnik i humanista, Kušić je u svakodnevnom životu brinuo za čoveka — borca, ratnika, političkog radnika, izbeglicu u Užice, za majke, očeve, braću i sestre poginulih, jednom rečju — za sve ljude patriote. Istovremeno, zahtevao je od starešina i boraca da svako ispunjava svoje obaveze, da budu dostojni zakletve i discipline, da uče, da se spremaju za nove okršaje. Tražio je ne samo od komunista već i od svih — da dosledno ispunjavaju svoje dužnosti. Prema onima koji nisu ispunjavali svoje obaveze, koji su pravili greške — bio je strog, neretko i veoma strog. Ali uvek pravičan i human. Želeo je da pomogne svakome.

Protiv bratoubilačke borbe

Kao retko ko, Kušić je sam znao i od drugih uporno zahtevao da se ceni, stalno jača i brižljivo čuva jedinstvo naroda u borbi protiv okupatora. To su bili dani kada je Partija u užičkom, čačanskom i valjevskom kraju ulagala velike napore da oko sebe okupi i objedini što šire mase naroda i povede ih u borbu protiv okupatora. Na tu borbu trebalo je privoleti i četnike Draže Mihailovića. To je išlo vrlo teško, pa je i od tih npora bilo malo koristi. S druge strane, pojedine

grupe četnika, pa i čitave jedinice, izazivale su sukobe s partizanima, stupale i u borbu. Mada mu je već u početku bilo jasno da četničko vođstvo ne želi saradnju sa partizanima i borbu protiv okupatora, Kušić je dobro razumeo i svesrdno prihvatao kurs Komunističke partije — da se, što je moguće više, očuva jedinstvo narodnih masa. I kad bi pojedini komandiri ili komesari dolazili sa predlozima da se četnici, zapravo pojedini njihovi odredi, čete ili grupe, napadnu i razbiju, zbog toga što su pljačkali, maltretirali narod, pa i ubijali pojedine borce partizanskih jedinica — Kušić je pokazivao i zahtevao od drugih krajnju meru strpljenja i širokogrudosti.

Kada su četnici samozvanog vojvode Boža Čosovića Javorskog počeli da prave grube ispade — pljačkaju porodice partizana i njihove pristalice, napadaju partizanske jedinice, pa i zauzimaju oslobođene varošice (prvo Ivanjicu, a onda i Arilje), Kušić je davao uputstva komandirima partizanskih četa i političkim radnicima da budu što strpljiviji i krajnje uporni u smirivanju strasti i izbegavanju sukoba. Čak i kad su Javorčevi četnici napali partizane u Ivanjici, omeli mobilizaciju koju su ovi sprovodili i zaplenili nešto oružja namenjenog novovaroškim partizanima, Kušić je, po nalogu Partije, savetovao Mići Matoviću, Raku Sofijaniću, Venijaminu Marinkoviću i Matu Ujeviću — da budu strpljivi, da učine sve da ne bi došlo do bratoubilačkog krvoprolića. Imajući upravo to u vidu, Sreski komitet KPJ za moravički srez je, na svom sastanku, istina teška srca, odlučio da se privremeno povuče iz Ivanjice i time se ne prihvati otvorena oružana borba protiv Javorčevih četničkih bandi.

Javorčevi četnici su jednog dana upali i u Arilje. Rukovodstva ariljskih i ivanjičkih partizana su, preko Kušića, tražila da Vrhovni štab odobri njihovu zajedničku akciju protiv Javorskog. Kušić je o tome obavestio Glavni štab za Srbiju, a ubrzo i druga Tita. Uskoro je Matoviću, Marinkoviću, Čoloviću i ostalim njihovim saradnicima objasnio da Vrhovni štab i drug Tito traže još dokaza o Javorčevim zlodelim, kako bi sa njima upoznali Dražinog predstavnika u Vrhovnom štabu, zbog čega treba da nastoje da akcija protiv bandi Javorskog bude politički smišljena i zajednička, kako se ne bi izazvao širi sukob s četnicima.

Moravičani i Ariljci su posle toga podugo raspravljali, iznoseći dokaze protiv četnika, odme-

ravajući koji je od kojeg teži i ubedljiviji. Onda su Matović, Marinković i Čolović sve to zapisali, odneli u štab odreda i predali Kušiću. Sa tom pisanom argumentacijom Kušić je otišao u Vrhovni štab i referisao drugu Titu. Ubrzo je u Vrhovni štab pozvan četnički predstavnik kapetan Mitić, kome su predočeni svi ti dokazi o zločinima koje su počinili Javorski i njegove bande. Traženo je da Mitić sa tim zločinima najhitnije upozna Dražu Mihailovića, i iznese zahtev da se odobri oružana akcija protiv Javorskog. Posle nekoliko dana Mihailović se odrekao Javorskog, ali će to, istini za ljubav, kako će se uskoro pokazati, biti samo prividno. Tada su Vrhovni štab i štab Užičkog odreda naredili Ariljcima i Moravičanima da oružjem rasteraju bande Javorskog.

Povodom tih zločinačkih ispada Javorčevih bandi, štab Užičkog NOP odreda je izdao proglas u kojem se narodu objašnjava suština izdajničke i bratoubilačke borbe tog »vojvode« i cilj akcije partizana na njegovom suzbijanju, dok se nastave naperi za uspostavljanje saradnje sa Mihailovićevim četnicima u Požegi. Milinko Kušić se zalagao da se upravo takav proglas uputi narodu i tačno i jasno kaže ko je »vojvoda« Javorski. Kad je taj predlog usvojen, Kušić je proglas lično napisao, a Vrhovni štab ga je odobrio.

50

Tuga za Stevom Čolovićem

Akcija protiv Javorčevih bandi je uskoro i uspešno izvedena. One su 18. oktobra, u četvoročasovnoj borbi, razbijene u Arilju i isterane iz varošice. Četnici su imali velik broj poginulih i ranjenih, te oko 150 zarobljenih. Samo nedelju dana kasnije četnici su isterani i iz Ivanjice. U poteru za Javorskim krenuo je posebno formirani »Poterni bataljon«, kojim je komandovao Desimir Ćirjaković, do tada komandir Prve čete Dragačevskog bataljona. Po Kušićevom naređenju, u Ivanjici je formirana Komanda mesta, u stvari komanda svih partizanskih jedinica u moravičkom kraju, u čiji sastav su ušli: Stevo Čolović, Mičo Matović, Mate Ujević i Venijamin Marinković. Komandi je dat zadatak da saraduje sa četnicima Mihailovića, a samo da goni Javorskog.

Uskoro su se i odnosi sa četnicima Draže Mihailovića zaoštrili. Bilo je to posle sporadičnih

oružanih sukoba, pljački partizanskih transporta koji su prolazili kroz Požegu, ubistava istaknutih partizanskih boraca, sabotaža od strane četnika u nekim mestima itd. Tako ti odnosi počinju da se komplikuju. Svestan posledica koje tek mogu proizaći, drug Tito je, u ime Vrhovnog štaba, uputio 20. oktobra pismo Draži Mihailoviću, sa predlozima za saradnju. Posle toga je, 26. oktobra, sa Sretenom Žujovićem, Mitrom Bakićem i manjom oružanom pratnjom, izlažući se velikoj opasnosti, lično otišao na Ravnu goru, na pregovore sa Mihailovićem. I pored svih Titovih nastojanja, pregovori o sadržaju većine tačaka nisu dali rezultate. Tačnije, dogovor je postignut samo tamo gde je to Draži odgovaralo — o podeli plena iz Užica i davanju dela oružja iz užičke fabrike četnicima.

Četnici su nastavili po svome: radili na sabotiranju borbe protiv okupatora i neprekidno izazivali ispađe protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Najpre su pokušavali da ilegalno ubace svoje snage u Užice (iako su ovde imali svoju komandu), a kad im to nije uspelo organizovali su napad na ovaj grad, tada sedište Vrhovnog štaba NOPO i CK KPJ. Gotovo u isto vreme, četnici su napali i Ivanjicu (iako su moravički i ariljski partizani, predvođeni Stevom Čolovićem, potpisali sporazum na Palibrčkom grobu kod Ivanjice, kojim su se četnici obavezali da reše problem Javorskog i njegovih pristalica). U žestokoj borbi četnici su razbijeni, ali su i partizani podneli velike žrtve, među kojima je bio i Stevo Čolović.

U tim danima i noćima kad je Užice i dotad ostvarene tekovine borbe trebalo braniti od četničkih oružanih napada i, u isto vreme, boriti se protiv okupatora — Kušić je, kao i čitav štab odreda, danonoćno radio. On je uzalud pokušavao da, u vreme četničkog napada, uspostavi telefonsku vezu sa Ivanjicom i sazna pojedinosti o razvoju situacije i ishod borbe. U nemogućnosti da na drugi način nešto učini, sa Ljubodragom Đurićem je otišao u Vrhovni štab, kod Tita, i predložio mu da Đurić sa pojačanjem ode u Ivanjicu. Pomoć je, međutim, kasno stigla. Za to vreme komandant odreda, Dušan Jerković, bio je zauzet rukovođenjem borbama protiv Nemaca na valjevskom pravcu. Zamenik komandanta odreda, Radivoje Jovanović Bradonja, rukovodio je borbama za odbranu Užica od napada četnika.

Najžešća borba za odbranu Užica vođena je na Trešnjici, brdu udaljenom svega nekoliko kilo-

metara od grada. Kušić i Jovanović su, svesni značaja odbrane sedišta Užičke republike, stalno slali pojačanje na Trešnjicu. Tok borbi neprekidno su pratili i Glavni štab za Srbiju i Vrhovni štab, često i sami intervenišući. Pred sam rasplet borbe, na Trešnjicu su dolazili Sreten Žujović i Milinko Kušić. Kada su četnici razbijeni i naterani na povlačenje, Žujović i Kušić su, noću, govorili učesnicima na Trešnjici, odajući im priznanje za upornost i hrabro držanje u ovoj operaciji.

U tom burnom vremenu prepunom događaja, Kušić je, iako zauzet važnim zadacima u organizovanju i jačanju fronta i pozadine, što je sada jedinstveno delovalo u odbrani Užičke republike, nalazio vremena i za susrete s borcima, za drugarske razgovore i razmenu mišljenja. Stizao je da poseti i ranjenike, u bolnicama u Užicu, Krčagovu i Sevojnu. O tome beležimo samo jednu pojedinost. Dragoslav Marković, borac Druge požeške čete, istakao se u jednoj borbi na Lelićima, za šta ga je komesar Jovan Stamatović pohvalio pred Kušićem, kad je ovaj obilazio jedinicu. U odbrani Užica od četnika, prilikom borbe u Karanu, Marković je ranjen i smešten u bolnicu u Sevojnu. Kušić se, prilikom obilaska ranjenika u toj bolnici, setio Markovića i pohvalio ga: »Čuo sam za tebe, družo Markoviću. Hrabri borci nam mnogo znače. Česti:am ti na hrabrosti i želim da što pre izlečiš rane i vratiš se u četu...«

52

Vita Cvetković je zapisao da je Kušić dolazio u bolnicu i sa dr Gojkom Nikolišem, jednom i u vezi sa evakuacijom ranjenika ispred Nemaca i četnika, što je smatrano prvorazrednim političkim zadatkom.

Saborci Kušićevi s posebnom ljubavlju kazuju koliko je žalio zbog gubitka Steve Čolovića, jednog od najvećih revolucionara koje je dala zapadna Srbija. Govorio je da je to bio veliki borac, čovek koji je za Partiju i oslobodilačku borbu dao sve što je mogao i imao. Žalio je Milinko žrtve koje su pale u njegovoj Ivanjici, pa se, kasnije, teška srca složio sa rešenjem da se partijski kadrovi iz Ivanjice povuku u Arilje i Užice, kako bi se izbegli dalji gubici.

Nakon gotovo sedmodnevnih borbi četnici su odbijeni od Užica, a potučeni su, tada ili nešto kasnije, i u drugim mestima. Ipak, oslobodilačka borba u zapadnoj Srbiji postajala je sve teža. Protiv nje se otvoreno počeo boriti još jedan ne-

prijatelj, dotada samo pritajen — četnici. U takvim uslovima Užice se spremalo da obeleži godišnjicu oktobarske revolucije, 7. novembra. Iako su potrebe fronta bile velike i najpreče, a borbe svakodnevnice, u toj proslavi se velikim delom angažovao i štab Užičkog odreda, pa i njegov komesar Milinko Kušić.

Sa parade — na položaj

Godišnjica Lenjinovog oktobra 1941. godine bila je veliki dan za Užičku republiku, a moglo bi se reći za Milinka Kušića posebno. On je bio jedan od najangažovanijih na poslovima vezanim za obelježavanje tog velikog događaja novije istorije čovečanstva. U čitavoj Evropi, ta godišnjica se te izuzetno teške ratne godine proslavljala jedino u Sovjetskom Savezu i oslobođenim delovima Jugoslavije. Najveća proslava na prostranoj oslobođenoj teritoriji naše zemlje, pak, održana je u Užicu. Nakon svečanog defilea partizanskih jedinica, milicije, odbornika i bakljonoša, održan je veliki miting, a uveče organizovana svečana akademija. Komesar Kušić bio je neposredni organizator cele proslave.

Svečani defile jedinica je prošao od Doma kulture (stari Sokolski dom) do gradske pijace (današnji Trg partizana). Nakon završene smotre jedinica, Kušić je otvorio veliki miting na koji se sleglo gotovo sve stanovništvo Užica i šire okoline, pokrivši čitav trg i zakrčivši susedne ulice. Na tribini su se nalazili članovi Vrhovnog štaba sa drugom Titom na čelu, zatim članovi CK KPJ, Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju i delegati iz raznih krajeva zemlje i iz jedinica na frontu prema Nemcima i četnicima. Kušić je davao reč govornicima: Radivoju Jovanoviću Bradonji, »drugu Pavloviću« (Ivo Lola Ribar), poručniku Ratku Martinoviću (koji je sa svojim odredom, u početku ustanka prišao partizanima), »drugu Čosiću« (Mirko Tomić), sekretaru Gradskog narodnooslobodilačkog odbora Užica Mišu Kovačeviću, sekretaru Okružnog komiteta KPJ Željku Đuriću i, na kraju, Slobodanu Sekuliću, komandantu Užičkog bataljona.

Miting je završen tek uveče, oko 20 časova. Komesar odreda Kušić je uzbuđenim glasom oglasio završetak mitinga i pozvao sve prisutne da dođu u Dom kulture, na svečanu akademiju.

Dok su se učesnici akademije okupljali u prostranoj dvorani Sokolskog doma, pa i kad je počela svečanost, Kušić i njegovi drugovi nisu imali odmora. Tek što je počeo program akademije — začuli su se mitraljeski rafali, puščana paljba i detonacije bombi. Brzo su ustanovili da to odjekuje sa brda iznad Tatinca. S tim u vezi Kušić i Jovanović su dobili novi zadatak — da upućuju jedinice na položaj, jer je bilo očigledno da su četnici opet napali Užice. Čete Užičana i Zlataraca, kao i druge jedinice nisu još, nakon povratka sa mitinga, ni bile stigle do kasarni u Krčagovu, a već su za njima hitali kuriri sa naredjenjem da smesta idu na položaje.

Pomoćnik komesara Moravičke čete i član Okružnog komiteta Partije, Mate Ujević, učesnik proslave godišnjice oktobarske revolucije u Užicu, živo se seća susreta sa Milinkom Kušićem pred početak svečane akademije:

— Mate, spremi se da sa nekoliko drugova ideš na mrtvu stražu — kaže mi Kušić umesto pozdrava. A ja, smeškajući se, odgovaram da nije, valjda, nužno da baš ja idem, jer i ne znam šta je mrtva straža. Međutim, Kušić mi sasvim ozbiljno kaže: »Mate, baš ti moraš da ideš. Situacija može da se iskomplikuje. Može doći do četničkog napada ili do pokušaja ubacivanja njihovih grupa u grad. Ideš na mrtvu stražu iznad Terazija, prema Kadinjači«. Naravno, nije bilo vremena za dalji razgovor, nisam mogao na svečanu akademiju, nego sam morao — na mrtvu stražu sa još pet-šest boraca. . .

54

Ispraćaj Radničkog bataljona na Kadinjaču

Novembar je bio mesec velikih pregnuća i iskušenja za Užičku republiku. Partija je svim snagama nastojala da spreči bratoubilačku borbu koju su četnici produžavali i neprekidno produbljavali. U vezi s tim, Milinko se svim srcem zalagao za to da se što veći broj boraca okupi u borbi protiv okupatora, a da se izbegne bratoubilačka borba. Odlazi na front, među borce na Bukovima, u Pranjane. U svakoj prilici — u susretima sa borcima, na sastancima starešina, na skupovima aktivista i mitinzima naroda — on vatreno govori, poziva na još veću borbenost, na nove napore, na žrtvovanje za opštu stvar.

U to vreme u Užice dolazi i Kušićev saradnik i saborac još sa studija, iz predratnih godina u Beogradu i u Ivanjici, Petar Stambolić, i postaje sekretar Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije. S njim, kao i sa ostalim članovima Odbora, Kušić neprekidno saraduje. Sem ostalog, Stambolić se iz tih, užičkih, dana Kušića seća i kao nenadmašnog govornika. Uostalom, o tome koliko je Kušić bio cenjen kao govornik i mobilizator masa i boraca slikovito govore i podaci da je dnevno držao i po dva-tri govora, na frontu i u pozadini. Petar Stambolić se živo seća jednog takvog dana. On je, naime, bio član delegacije Vrhovnog štaba koja je, u drugoj polovini novembra, pregovarala sa četnicima u Pranjanima i postigla sporazum. Međutim, borcima je to bilo neshvatljivo, jer su četnici, nakon njihove izdaje i zločina, upravo bili opkoljeni i sabijeni oko Ravne gore, čime je lako bilo Dražu baciti na kolena. Sad se borcima nije odstupalo i trebalo im je objasniti smisao naše borbe. Na kraju, dogovoreno je da je najbolje da Kušić govori borcima jedinica koje su se nalazile na položajima u Pranjanima. Pre toga su održani sastanci komunista. Kušić je odista govorio vrlo ubedljivo na mitingu u Pranjanima. Borci su ga dobro znali, razumeli njegove reči i pozdravili njegove poruke.

55

Po podne je stigao u Požegu, na povratku u Užice. Bila je subota, pazarni dan, pa je pijaca bila puna seljaka. Kako je zgrada Komande mesta bila na samoj pijaci, Milinko je izišao na balkon i održao govor o značaju sporazuma sa četnicima i ciljevima narodnooslobodilačke borbe, što je narod lepo primio.

Svaki Kušićev govor je, kako se sećaju sudionici tih istorijskih zbivanja, bio pravi događaj, svojevrsna beseda.

Kušić je, sa saradnicima, teško doživeo neprijateljsku diverziju u tunelima pod Dovarjem, gde je bila smeštena fabrika oružja. Naročito su ga teško bolele žrtve, a pogotovu poginuli radnici, kovači partizanskog oružja. Ali je shvatao i suštinu Titove reči — da se revolucija ne dobija bez žrtava i da će Partija i oslobodilačka borba i te žrtve preboleti.

Dolaze teški dani za Užice i Užički NOP odred, za sve partizanske odrede u Šumadiji, Mačvi i zapadnoj Srbiji, za Užičku republiku. Neprijatelj dovlači kompletne divizije iz Francuske, sa Istočnog fronta i puk iz Grčke, okuplja tenkov-

ske jedinice i avijaciju, i sve ih ubacuje u ofanzivu u Srbiji, protiv Užičke republike. Pet puta brojniji, neuporedivo bolje naoružan i snabdeven svim potrebama, neprijatelj sprovodi strahovit teror i vrši pokolje stanovništva (u Kragujevcu, Kraljevu, Gornjem Milanovcu, Mačvi, Dragincu i drugim selima Jadra itd.).

Krajem novembra mlada Užička republika i njena vojska, i pored sve upornosti u borbi i odlučnosti da istraju, ne uspeavaju da se fizički odupru takvoj sili. Užička republika i njeno srce Užice pred velikom su opasnošću. Priprema se evakuacija. S članovima Okružnog komiteta, Milinko pomaže Gradskom narodnooslobodilačkom odboru da se izda proglas za odbranu Užica i evakuaciju neboračkog stanovništva, u kome će se narodu otvoreno reći kakve mu opasnosti prete. Stvarno, u tom proglasu, izdatom 28. novembra, Užičanima je jasno rečeno da je njihov grad u opasnosti, da se biju krvave i teške bitke, da bi se na kraju apelovalo:

»I u najkritičnijim danima budimo hrabri, junačni i ponosni svojim srpskim imenom. Danas naše srpsko ime širom čitavog sveta pronose svojom herojskom borbom naši slavni partizanski odredi. Sa junaštvom, bez straha i panike, budimo na sve spremni i pripravnici.«

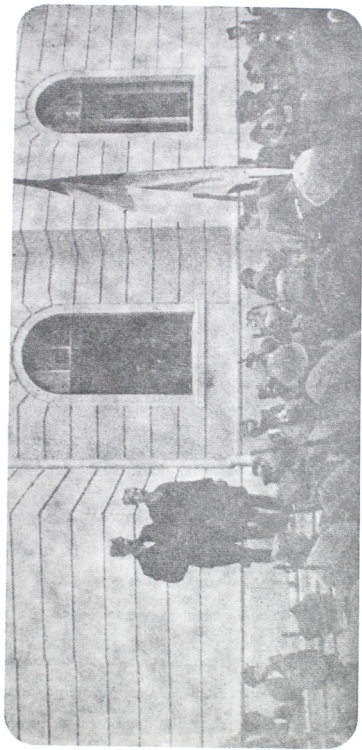
56

Sa komandantom odreda Dušanom Jerkovićem, komesar Milinko Kušić izlazi na barikade ispred zgrade štaba odreda — da pozdravi i isprati Radnički bataljon u borbu, na istorijsku Kadinjaču. Kao i uvek, Kušić svojim borcima govori jednostavnim rečima, u tom trenutku i sam ne sluteći šta će se sutradan dogoditi na Kadinjači:

»Drugovi, tucite fašističke razbojnike koliko god bolje možete. Zaštitite naše drago Užice. Vaši plotuni čuvaće naše ranjenike, našu nejač, narod... Srećan vam put, drugovi!...«

Sutradan, 29. novembra, Milinko, sa saborcima, doživljava teške časove evakuacije Užica. Povlačenje je bilo potpuno. Ranjenici su evakuisani na Zlatibor. Iz grada je otišlo sve što je moglo biti upućeno dalje. Rezerve hrane i drugih potreba većinom su upućene vozovima prema Kremni i Vardištu. Komesar Kušić je ostao uz Vrhovnog komandanta, povlačeći se sa njim skoro među poslednjima iz Užica. Te dramatične trenutke povlačenja iz Užica drug Tito opisuje u delu rukopisa memoara objavljenom u listu »Front«, u maju i junu 1972. godine, spominjući da je s njim

MILINKO LALIC (levo) i Dušan Jerković, komesar i komandant Užičkog NOP odreda, govore Radničkom bataljoni pred polazak na Kadinjaču, 28. 11. 1941.

bio i Milinko Kušić. On opisuje kako je, nakon evakuacije svih ustanova, odlaska iz grada članova Vrhovnog štaba, i upućivanja jedinica koje su štatile odstupanje glavnine, i sam ocenio da je krajnje vreme da napuste Užice. Pre toga su, kako navodi, »otišle i jedinice kojima je bilo naređeno da posjednu položaje južno od grada, na kosama iznad puta koji je vodio za Zlatibor, da bi, u slučaju pada Užica, spriječile dalji prodor Nijemaca ka Zlatiboru, tamo gdje su se povlačili svi — i ranjenici, i komore, i zbijeg, i jedinice.

Gotovo u posljednjem trenutku, kad su se nje-mačke trupe već približavale gradu, napustio sam i ja Užice, ukrcavši se u automobil koji je krenuo drumom ka Zlatiboru. Sa mnom su u kolima bili Hadson, politički komesar Užičkog odreda Milinko Kušić, radio-telegrafista Veljko Dragičević i moj pratilac Boško Čolić. Ne obazirući se na avione koji su neprekidno nadlijetali Užice i njegovu bližu okolinu, prevalili smo nesmetano nekoliko kilometara puta usječenog u strme padine iznad rijeke Đetinje i izbili na zaravan između sela Zabučja i Drijetnja. Zaustavili smo se ispred jedne kafane (Dogandžića kafana) i izišli iz kola. Tu smo zatekli neke borce, među kojima i Lolu Ribara. Rekao sam da se s nekoliko boraca vrati na veliku okuku da bi porušili put koji je bio usječen u strmu liticu iznad kanjona gdje se već nalazilo 200—300 partizana, pretežno iz Moravičke čete, koji su imali zadatak da tamo, na tim položajima, organizuju odbranu. Lola je, s Petrom Stambolićem, Draganom Pavlovićem i Željkom Đurićem, odmah krenuo na zadatak.

58

Nisam se dugo zadržao na drumu, već sam se odmah, s mojim saputnicima iz automobila, uputio uz brdo iznad sela Zabučja... Izišli smo na brdo Bioktož i spustili se na Veliku stijenu, odakle je pucao pogled na Užice i dio drumu koji je ispod nas vodio ka Zlatiboru. Želio sam da sa što bližeg odstojanja pratim razvoj događaja... Tek što smo stali da malo odahnemo, stigao je do nas Slobodan Penezić Krcun, pomoćnik političkog komesara Užičkog partizanskog odreda. On je, kako nam je rekao, napustio Užice poslednji, s Vukolom Dabićem, komandantom mjesta u Užicu i sa starim Stejićem (Spasoje Stejić, bivši politički robijaš koji je u Užice došao posle bekstva iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici sa većom grupom drugova)...«

Videvši da su nemački tenkovi ušli u Užice i nesmetano produžili drumom prema Zlatiboru, a da most na Đetinji, koji je bio miniran, nije porušen, Tito se odlučio na povlačenje prema Zlatiboru, pešice, jer se više nije imalo smisla vratiti na drum gde su mu bila ostala kola:

»Prije nego smo krenuli, uputio sam Kušića prema Ljubanjama, selu na brdu iza nas, da bi, s jedinicama ili grupama boraca, koje bude uspio okupiti, organizirao odbranu, kako bi se spriječilo nastupanje Nijemaca u pravcu Ljubiša; a Penezića sam poslao na Galeriju, prevoj iznad velike brane, da bi, s jedinicama koje su se povlačile iz Užica, organizirao odbranu na pogodnim položajima... kamo sam već bio uputio Lolu Ribara da izvrši rušenje...«

Slobodan Penezić je u svojoj autobiografiji zapisao da je na Zabučju našao »druga Tita, Kušića, Titovog pratioca i Engleza Hadsona, koga smo zvali Marko. Tito je posmatrao borbu za Užice i poslao Kušića da organizuje odbranu na Ljubanjama i mene na Galeriju...«

Poslednja odbrana Zlatibora

Nemci su napredovali, tukući avijacijom. Jedan streljački stroj Nemaca izbio je iznenada i neopaženo na samo Zabučje, nedaleko od Tita. Nastali su dramatični trenuci. Vrhovni komandant je ovde, pored ostalog, pretrpeo i teško bombardovanje i jedva se izvukao, da bi kasno noću stigao na Palisad, sa vodom vojnika. Kušić i Penezić nisu uspjeli da organizuju odbranu, pa su se sve jedinice povlačile, jer je nemačka nadmoćnost bila tolika da su svi pokušaji odupiranja sa malobrojnim partizanskim snagama bili bezuspešni. Kušić je u toku noći stigao Moravičku četu negde na Mačkatu. Tamo je Mati Ujeviću, Miću Matoviću i Ratku Sofijaniću govorio da je veoma zabrinut što ne zna da li je Tito preživeo žestoko nemačko bombardovanje i gde se nalazi.

Mate Ujević dobro pamti tu noć sa Kušićem na Mačkatu, posle dramatičnog povlačenja iz Užica:

»Kušića sam upoznao još 1939. godine. On je uvek bio vedar, unosio je sigurnost, pojačavao elan. Nisam bio navikao da ga vidim sumornog. A te noći je bio veoma zabrinut. Govorio nam je: »Ništa ne znamo za druga Starog. Šta li se dogo-

dilo sa njim za vreme bombardovanja?...« Uzeo je vod boraca i u noći otišao da traži Tita i njegovu pratnju. Nama je rekao da ništa dalje tu ne čekamo, nego da odmah, u toku noći, krećemo i izbijemo na Palisad. Negde pred zoru, došao je među nas, na Palisadu, i javio nam: 'Stari je stigao živ i zdrav. Kad je on s nama sve će se dobro završiti!' U onom paklu, ta vest je bila puna nade za sve nas. U četi je nastalo veliko oduševljenje...«

Sa Zlatibora povlačenje je nastavljeno noću i u zoru sutradan. Očekivao se brz prodor Nemaca. Ovde su svi rukovodeći ljudi preživljavali dramu teških ranjenika. Teške, nepokretne ranjenike nije bilo moguće evakuisati. Svi lakši ranjenici, čak i oni koji su se bilo kako mogli kretati, makar i uz pomoć drugova, već su evakuisani. Za teške ranjenike, međutim, nije bilo nikakve pomoći, pa su ostavljeni u bolnicama na Zlatiboru. Rukovodstvo ustanka, sa Titom na čelu, verovalo je da će Nemci poštovati odredbe Ženevske konvencije o zaštiti ranjenika. Ipak, uz njih nisu smeli ostaviti ni jednog lekara, ni jednu bolničarku. U takvoj situaciji, u svitanje dana, s najvećom tugom i među poslednjima napuštajući Zlatibor, Kušić je naišao na političkog komesara bolnice teških ranjenika Vidu Milosavljević, koja je krišom, na svoju ruku, ostala s ranjenicima, i naredio joj da se neodložno povlači. Pretpostavljao je što će se desiti i želeo makar nju da spase...

60

Dramu partizanskih odreda Užičke republike, njihovo osipanje i izvlačenje na teritoriju Sandžaka i istočne Bosne, svim svojim bićem je preživljavao komesar Kušić. Prelasci tih jedinica preko Uvca i njihovi delimični uspesi prilikom vraćanja u užički kraj, potpuno su angažovali i Milinkove snage. Već prvih dana decembra, Vrhovni štab ga je sa Uvca uputio u rejon Arilja, da na licu mesta proceni snage, reorganizuje partizanske jedinice i koordinira njihova dejstva. Svojom smelošću, otvaranjem vidika i unošenjem celog sebe u te akcije, Milinko je znatno pomogao, pre svega požeškim i ariljskim četama Užičkog odreda.

U selu Radobuđi je, pod njegovim rukovodstvom i uz učešće i Svetislava Stefanovića, održano savetovanje vojnih, političkih i partijskih rukovodilaca koji su se zatekli na tom terenu. Na savetovanju je zaključeno da ne treba odmah ići u Sandžak, nego, po uputstvima Vrhovnog štaba,

ovde nastaviti borbu, po mogućnosti povezati razbacane snage i ispitati stanje u čačanskom okrugu. Međutim, situacija je bila dosta teška, tim pre jer se deo starešina jedinica nije s tim slagao; neki su već gubili veru u ishod dalje borbe, što je još više uticalo na osipanje jedinica, a drugi nisu želeli da se bore na »tuđem terenu«. Kušić se zalagao da se napadne Ivanjica, u kojoj su u to vreme bile slabe neprijateljske snage, da bi oslobodili oko 70 uhapšenih drugova i druga-rica. Međutim, od svega toga nije bilo ništa, pa su se partizanske snage, s Kušićem na čelu, pošto su se našle u »džepu«, morale izvlačiti prema Sandžaku.

U januaru, posle odmora i sređivanja na oslobođenoj teritoriji kod Nove Varoši, odnosno između Lima i Uvca, neke jedinice Uzičkog i drugih NOP odreda vraćene su na teritoriju zapadne Srbije, u planinske predele između Užica, Arilja i Ivanjice. Milinko Kušić je bio stalno sa tim jedinicama, bdio nad njihovim pripremama za nove zadatke, držao im govore pri odlasku, u Radoinji ili Kokinom Brodu. Pratio je njihova dejstva i dočekivao ih prilikom povratka.

Delovi Uzičkog, Čačanskog i Drugog šumadijskog NOP odreda početkom januara prelaze Uvac i, preko Zlatibora, dopiru do Ljubiša i sela Visoke, gde 6. januara 1942. vode žestoke borbe protiv četnika i ljotićevaca (tzv. Srpski dobrovoljački korpus). Deset dana kasnije te jedinice se, kod sela Burađa i Ojkovice, na Zlatiboru, sukobljavaju sa požeškim četnicima i nedićevskim odredima. Milinko je žarko želeo da ove partizanske jedinice pošto-poto stvore jače uporište na obroncima Zlatibora, pa se teško mirio sa činjenicom da se to, čak i u uslovima ogromne nadmoći neprijatelja, nije moglo ostvariti.

Posle povratka iz Visoke i izveštaja da se тамо nije moglo održati, u Kokinom Brodu i Radoinji su, po četama, zakazani partijski sastanci, gde je analiziran tok akcija. Komunisti su iznosili sve teškoće na koje su jedinice nailazile i dokazivali da je uzrok za njihov povratak, u prvom redu, ogromna nadmoć neprijatelja, a ne neodlučnost. Milinko, pak, nije bio ubeđen da se jedinice nisu mogle održati na obroncima Zlatibora. On se, kako u svojim sećanjima pišu Ostoja Kovačević i Dragoljub Mišćević, »nikako nije mogao ubediti da smo se stvarno morali povući preko Uvca. Posledice svega toga bile su i neke promene u komandnom kadru...«

Na oslobođenoj teritoriji čiji je centar bio Nova Varoš, Kušić je, kao i ranije, ovde, možda u još težim prilikama, radio gotovo neprekidno, pre svega na sređivanju jedinica i njihovom organizacijskom jačanju. Zahtevao je da se politički deluje i u narodu i među borcima, pokazujući primerom kako to treba činiti. Dobrim delom je i njegova zasluga što su ovde oformljeni bataljoni od boraca iz Užičkog, Čačanskog i Šumadijskog NOP odreda, koji će se kaliti u borbama i, mesec i po dana kasnije, kompletni ući u sastav Druge proleterske brigade.

Kad je stabilizovan front na Uvcu, Kušić je, sa Petrom Stambolićem, Ljubodragom Đurićem i Ljubišom Uroševićem, član Srpsko-sandžačkog štaba.

Preko zaleđenog Lima

62

Početak februara neprijatelj je, protiv jedinica u okolini Nove Varoši, pripremio ofanzivu velikih razmera. Petog februara italijanske i znatne kvislinške jedinice otpočele su napad na oslobođenu teritoriju između Lima i Uvca, gde su se nalazile srpske i sandžačke partizanske jedinice. U vrlo teškim uslovima, po jakoj hladnoći, velikom snegu i pod udarima daleko nadmoćnijih neprijateljskih snaga, partizanske jedinice iz Nove Varoši su se sutradan povukle na planinu Zlatar. Gotovo sve one su vodile teške borbe — i danju i noću, po magli i mećavi — trpeći znatne gubitke. Kušić se i u tako dramatičnim situacijama snalazio kao retko ko drugi. Jednu od pojedinosti sa tog povlačenja ovako je opisao Petar Stambolić:

»Na izlasku iz Zlatara uveče 6. februara 1942. godine, posle povlačenja iz Nove Varoši, sačekali su nas i iznenada pripucali četnici. Naša kolona je bila duga — koliko je duga kolona od 1300 — 1500 ljudi, rastegnuta u snegu. Meci su leteli oko naših glava, a Milinko je prvi opalio i viknuo gromko: 'Ovde Kušić, levo krilo zalamaj'. Četnici su, na našu kratku paljbu i gromko 'ura' cele kolone, prestali pucati i pobjegli...«

Prelazak ledenog Lima u februaru, po zimi kakva je bila 1942. godine, bio je stravičan. Borci — mladi i stariji, muškarci i žene — gazili su ledenu reku i pobeđivali gotovo nemoguće, uvereni

u konačnu pobjedu, o kojoj im je često govorio neustrašivi i neumorni komesar Milinko Kušić. Gladni, umorni, promrzli i do krajnjih granica iscrpeni, mnogi borci su po prelasku reke tražili utočište u razbacanim seoskim kućama na Kamenoj Gori. A trebalo je ići dalje, srediti jedinice, odmaknuti se od neprijatelja i spremiti se za nove okršaje.

»Kad smo prešli Lim«, nastavlja Stambolić, »borci su bili gladni, umorni i iscrpeni i svračali su u okolne kuće usput. Svako zaostajanje značilo je pasti u ruke neprijatelju. Kušić je, zajedno sa Ljubodragom Đurićem, ulazio u svaku kuću i izvlačio ih. Bilo je otpora — negde se već kačamak dokuvavao, a on je bio gotov da uzme svoj konjički karabin 'na gotovs' na najmanje opiranje.«

Iako ponekad i prestrog, Kušić je, u isto vreme, bio veliki humanista, borio se za svakog čoveka, želeo da mu pomogne, da mu otvori vidike, da i u velikim iskušenjima zbog napora i iscrpenosti ubedljivim rečima i sopstvenim primerom ukaže ljudima šta treba činiti da bi se pobeđilo. Imao je lepu naviku, koju su borci veoma cenili — da zastane i pričeka čoveka, da s njim progovori, ohrabri ga, ili bar dobaci reč-dve. Voleo je da zastane pored kolone u pokretu, da se našali; da brzo prođe mimo kolone, da se vrati na začelje i da uvek ponešto uradi, da ohrabri, ako treba i da ukori — sve u stalnom nastojanju da se mlada revolucionarna vojska kali, da jača, postaje svesnija, borbenija i u svemu jedinstvenija. Umeo je da se približi borcima, da ih veže za borbu, da ih sasluša kada mu se poveravaju. Katkad, kad je pretela opasnost da se ljudi zaborave, da se uspravaju, da greše — znao je da bude oštar, da deluje kao »britka sablja«. To je bila borba za čvrstu disciplinu, za moral, za bržu i sigurniju pobjedu, jačanje vere naroda u njegovu vojsku.

Prema sećanjima nekih njegovih saboraca iz tog vremena, Kušićev ponekad grub odnos prema drugovima mogao se činiti i preteranim. Ali u surovim uslovima rata, on je pokazivao ogromnu ljubav za ljude, samopregor prema narodu, topli odnos sa borcima i ostalu brigu o drugovima. Jednostavni, obični borci partizani, često su pevali i pesmom obeležili junačku borbu uz Kušića. Poznata je zgodica kad je svom komesaru borac — seljačić Vlastimir Luković Baglov dao svoju veselu pesmicu:

»Pripucaše puške — polegosmo potrbuške...«
Baglov je, pokazujući prstom na hartiju još rekao:

»To ću još, 'voliko dopisati tebi, moj komesare. Napis'o bih više, al' hartiju popušiše...«

Prvi komesar Druge proleterske brigade

Uskoro po prelasku Lima — kad su se jedinice donekle odmorile i sredile, okrepile od gladovanja i umora — stigla je vest iz Vrhovnog štaba i druga Tita — da će, od jedinica iz Srbije, biti formirana Druga proleterska brigada. Toj vesti su se poradovali svi borci. Milinko je bio ushićen. On je u mislima već video snažnu i jaku proletersku brigadu, sastavljenu od boraca s kojima je već više od pola godine na sve strane tukao neprijatelja, jurišao i pobeđivao, a katkad i uzimao. Radovao se tom velikom događaju oduševljenjem mladog čoveka i prekaljenog borca. On je, na Titovo traženje, za komandanta brigade predložio svog saborca, radnika Ratka Sofijanića, komandira Moravičke čete, odnosno nešto kasnije komandanta bataljona. Ostale članove štaba bilo je lakše odabrati. Njegov razgovor sa Ratkom bio je pun ljudske topline i prožet šeretlukom s kojim mu je saopštio da će biti komandant Druge proleterske brigade. Taj susret s komesarom Kušićem Ratko je ovako opisao:

64

»Krajem februara i moj, Drugi užički, bataljon stigao je u Čajniče. Milinko Kušić, koji je bio sa Vrhovnim štabom, dođe jednog dana kod mene i ispriča mi da je već doneta odluka da se formira i Druga proleterska brigada.

— Vreme je već. To svi odavno čekamo! — odgovorih sav ushićen.

— I štab je postavljen. Znaš li ko je komandant? — upita me Kušić.

— Šta znam? — slegoh ramenima. — Sigurno je Pera Stambolić?

Kušić odmahnu glavom.

— A Krcun?

— Ne!

— Da nisi ti?

— Komandant Druge proleterske brigade je Ratko Sofijanić, a komesar Milinko Kušić! — reče on na moje veliko iznenađenje.

— A ostali članovi štaba? — upitah Milinka.

— Ostali? — pogleda me Kušić. — Tvoj zamenik je Ljubo Đurić, načelnik štaba je Pavle Ilić Veljko, a zamenik komesara je Cana Babović.

— Hajde, nemoj da se šališ sa ozbiljnim stvarima? Gde ja mogu biti komesar brigade? — začudih se...«

Milinko se samo osmehnuo i zagrlio svog komandanta. A Ratko na tako nešto ranije, kaže, nije ni pomislio. Jednostavno, verovao je da tom zadatku nije dorastao. Ubrzo se pokazalo da se Kušić nije šalio.

Formiranje Druge proleTERSke brigade bio je veliki događaj za sve njene borce. Svi su s oduševljenjem dočekali dolazak u varošicu Čajniče i ulazak u stroj brigade koji će pozdraviti i vrhovni komandant Tito. Od tada je Milinko Kušić duša Druge proleTERSke, njen nepokolebljivi i omiljeni starešina, kao i uvek neumorni radnik koji se o svemu brine, stiže u svaki bataljon, u svaku četvu. Uvek spreman da pomogne, posave-tuje, podstakne, katkad i ukori. Sa brigadom je u svakom njenom poduhvatu, na svakom zadatku, u poredama i u odstupanicama, u veselju i tuzi.

U prvoj borbi, u napadu na Borike, gde se bila ulogorila jaka četnička grupa sa oficirima koji su se stavili u službu okupatora, brigada je u jednom naletu likvidirala to uporište. Na kraju, izdajnicima je sudio vojni sud. Čolaković u »Zapisima« navodi da je odmah posle završene borbe našao štab brigade na okupu: Ratka Sofijanića, Milinka Kušića, Canu Babović, Ljubodraga Đurića i Pavla Ilića. Kušić mu je do sitnica opisao borbu u kojoj je brigada zarobila preko 130 četnika, među kojima i desetak oficira. Svi su odgovarali — pred sudom proleTERSke pravde. Oni koji su saradivali sa okupatorom kažnjeni su najstrože, a sve je to na zboru potanko objašnjeno meštanima.

Toj prvoj pobedi, u stvari vatrenom krštenju brigade proletera, radovali su se svi borci i starešine. A Milinko Kušić i posebno, jer se pokazalo da su se borci, koje je i on politički pripremao za ovu akciju, borili i hrabro i vešto. Vest je već sutradan stigla i do Vrhovnog štaba, u Foči. I Vladimir Dedijer je zabeležio u »Dnevniku« prvu pobedu Druge proleTERSke:

»Večeras ulazim kod Starog. Veselje. Druga brigada osvetlala obraz. Zarobila četnike u Borikama, severoistočno od Rogatice, koji su sara-

đivali sa Italijanima u Višegradu i sa nedićevcima«.

Iz tih prvih dana brigade živi i jedna priča, prava zgoda partizanska, — Velisav Stanković, intendant Četvrtog bataljona, pored drugih namirnica, u Čajniču je nabavio i nešto rakije. Odobrili mu to Ješa Popović, zamenik komandanta, i Aleksa Dejović, zamenik političkog komesara. Međutim, jednoga dana banuli u bataljon: Milinko Kušić, Ratko Sofijanić i Mile Radovanović Farbin. Pregledali čete, pa došli i u bataljonsku intendanturu. I tu, na stolu u jednoj prostoriji, našli nekoliko flaša rakije. Kušić je odmah upitao intendanta otkud mu rakija, a ovaj sve ispričao — kao i da će da je deli borcima pre jela. Kušić je odmah planuo:

— Zar ste vi partizani, i to proleter, pa pijete rakiju?! Ko vam je to dozvolio kad je rakija zabranjena u partizanskoj vojsci...?

Mile Farbin je na to dodao:

— To se samo kod Užičana dešava...

Kušić se, na kraju, malo smirio kad je saznao da je intendant od članova štaba bataljona dobio saglasnost da deli po čašicu rakije borcima pre jela, ali je dodao da će zbog toga nekoga kazniti. Tako su užički proleter, samo toga dana popili po čašicu rakije pred ručak, jer su listom morali u »trezvenjake«, budući da sa komesarom Kušićem nije bilo šale niti pogađanja kad god se radilo o poštovanju naređenja, discipline i ugledu vojske u narodu. S druge strane, brinuo je o ljudima, o kadrovima, njihovom razvijanju. Jedan od njegovih saboraca se seća kako je na partizanskom Glasincu, dok je obilazio bataljone i pripremao ih za napad na Rogaticu, sa njemu svojstvenim ushićenjem pričao kako raste i uzdiže se komandni kadar od četa do bataljona, u čemu je video zalogu pobjeda proletera.

Pobeda u čast Prvog maja

Proleće 1942. godine bilo je teško i za Drugu proletersku brigadu. Danonoćno se išlo iz borbe u borbu, iz okršaja u okršaj. Borila se brigada i pobeđivala, ali i trpela osetne gubitke. Uz to, oskudica i siromaštvo krajeva u kojima je ratovala bilo je izrazito. Živalj, naročito muslimanski, grdno je bio stradao od četničkih pokolja. Treba-

lo se boriti i politički delovati i u vojsci i u narodu, često i gladujući i oskudevajući u mnogo čemu, a narodu uvek pomagati. Milinko se sa svojim saradnicima na svim tim poslovima svojski zalagao, čuvajući čast i jačajući moralnu čvrstinu proletera.

Tragove o tom političkom i partijskom radu u Drugoj proleterskoj nalazimo u izveštajima koje je pisala Spasenija Cana Babović, njen partijski rukovodilac. U jednom od njih, pisanom u maju 1942. godine, kaže se da je politički rad u četama dosta živ, da borce naročito interesuje politička situacija u svetu, stanje na Istočnom frontu i situacija kod nas, razmah partizanske borbe u drugim krajevima zemlje, tako da uvek posle čitanja vesti (koje su, prema radio-vestima, zapisivane, umnožavane i upućivane u sve jedinice) nastane živa diskusija. Četne konferencije koje imaju karakter praktičnih sastanaka održavaju se redovno. Ona naglašava da su »sa sva tri bataljona održane bataljonske konferencije na kojima je govorio politički komesar brigade.«

U borbe inspirisane Međunarodnim praznikom rada, Druga proleterska je išla s neviđenim oduševljenjem, dobrim delom napajana i govori-ma komesara bataljona i brigade. Uspeh koji su postigli Prvi i Četvrti bataljon u borbama na Maljenu i Kozari (kod Čajniča) protiv italijanskih jedinica bio je izvanredan. Izveštaj o tim borbama, koji su, u ime štaba brigade, uputili komandant Sofijanić i komesar Kušić, u Vrhovni štab u Foči doneo je kurir Predrag Đurić. Sadržaj tog izveštaja ušao je u Dedijerov »Dnevnik«: oko 150 mrtvih, zarobljenih i ranjenih neprijateljskih vojnika; plen: 5 puškomitraljeza, bacač sa dva sanduka mina, 30 pušaka sa municijom, 150 bombi, a gubici proletera: 6 ranjenih. Petar Leković, zamenik komandanta bataljona i prvi živi narodni heroj Jugoslavije, zaplenio je jedan italijanski puškomitraljez, Četvrti bataljon triput jurišao na jedan italijanski top koji su branila četiri mitraljeza. . .

Ovaj izveštaj o velikoj pobedi proletera objavljen je i na tri mesta u Foči, na plakatima. Sreten Žujović Crni, član Vrhovnog štaba, uputio ga je svim jedinicama na položajima.

Brigada se često sučeljavala i sa nepredviđenim nevoljama. Primera radi, jednom je iz Goražda do Foče trebalo prevesti vozom Treći bataljon. Spremljena je i kompozicija, pa su se samo maj-

stori još mučili da poprave neki kvar na lokomotivi. Međutim, to se otešlo, a Kušića je napustilo strpljenje. Bio je ljut što jedinica toliko kasni na zadatak. Onda se setio Sretena Penezića i nekoliko njegovih majstora koji su radili u fabrici oružja u Užicu. Sad su bili u Brdu iznad Foče, u »Šipadovoj« radionici. Kušić je pozvao Penezića telefonom i tražio da smesta dođe s nekim majstorom da poprave lokomotivu.

Kad su majstor Bela, Mađar po narodnosti, i Penezić odmah došli, Kušić im je rekao da u majstore ima puno poverenje, jer su u Užicu vrlo dobro radili. I oni su brzo popravili lokomotivu. Kušić je bio oduševljen, govoreći: »Nema poslova koji majstori ne mogu završiti. To su pravi proleterii!« Treći bataljon je krenuo vozom do Foče, a onda šumskim vagonima do Miljevine.

68 Pod pritiskom snaga angažovanih u tzv. trećoj neprijateljskoj ofanzivi, Vrhovni štab se u prvoj polovini maja povukao iz Foče u Crnu Goru. Tamo se prebacila i Druga proleterska brigada. Posle dužeg vremena, brigada se okupila u Goransku, gde su je dočekale crnogorske jedinice. Iz tog vremena proleterii se sećaju velikog mitinga i plamenog i toplog govora koji je celoj brigadi održao komesar Kušić (pored govora koje su im održali Veselin Masleša i Mitar Bakić). Divnim jednostavnim rečima on je ulivao veru u pobjedu, širio krila snage i izdržljivosti i onim borcima koji su bili iscrpeni ili bolesni. Njegove plamene reči budile su nove snage, razgarale želje za novim borbama, jačale moral i veru u pobjedu, i to uprkos teškoćama i svim nevoljama koje su umnožavale oskudica i siromaštvo koje su borci strpljivo podnosili.

U borbama protiv četnika, zajedno sa Prvom proleterskom i grupom crnogorskih NOP odreda, Druga proleterska je dala velike žrtve. Samo kod Dobrog dola poginulo je dvadesetak proletera. To je bio gubitak kojeg su duboko preživljavali i borci i štab brigade, a komesar Kušić, svi su verovali, ponajteže. Vest o tim velikim žrtvama duboko je ganula i druga Tita, o čemu je zapisano u Dedijerovom »Dnevniku«, 4. juna u Pišću:

»Stari se šeta gore-dole po sobi. Ništa ne govori. Dobio je vest o pogibiji drugova iz Druge brigade...«

Žrtve na Gatu — veći otvorena rana

U to vreme naglo se pogoršavala situacija i u istočnoj Hercegovini. Udruženi četnici i Italijani nastojali su da, sa crnogorskim četnicima, potisnu partizanske snage. Zato je nekoliko bataljona Prve i Druge proleterske brigade upućeno u rejon Gacka. Na položajima tvrđave Gat i sela Dulića, 11. juna je došlo do iznenadne i krvave borbe u kojoj je Četvrti bataljon Druge proleterske brigade pretrpeo teške gubitke. Bataljon je iznenada, pred samo svitanje, upao među četnike kojih je bilo »kao mrava«. U stravičnom sudaru, u kome se bataljon izmešao sa četnicima, poginulo je preko 35 proletera, a velik je bio i broj ranjenih i zarobljenih. To je bio težak udarac ne samo za Četvrti bataljon, već i za celu brigadu. O tome je Dedijer zapisao:

»U tatarskoj kolibi Stari sedi i čita Kočin izveštaj. Boško stoji s fenjerčetom. Teška vest: 50 drugova iz Četvrtog bataljona Druge brigade poginulo... Druga brigada je za mesec i po dana izbacila iz stroja preko 500 Italijana, a imala svega 60 mrtvih, računajući i četiri druga iz Šumadijskog bataljona koji joj je bio pridodat iz Prve brigade, a sad u jednoj borbi — 50 mrtvih!«*

U izveštaju sa Gata stoji da je Prvi bataljon prihvatio borce Četvrtog, i nastavio teške okršaje na Čemernu, Živnju i Lebršniku. Trebalo je izdržati, zaštititi izvlačenje ranjenika iz sela Izgori, kao i dolinu Sutjeske gde su se nalazile druge jedinice. Tri dana su vođene žestoke borbe kojima je rukovodio štab Druge proleterske. U tim borbama na Živnju poginuo je i prvi narodni heroj Petar Leković, zamenik komandanta Prvog bataljona. Celo to vreme sa bataljonom na položaju bio je i komesar Kušić. U sećanjima boraca ostala je Milinkova duboka tuga za herojem Lekovićem, što Mate Ujević ovako pamti:

»Kušić je neobično voleo Lekovića i kao čoveka i kao borca. Iznad svega je cenio njegovo junačko držanje i hladnokrvnost u svakoj borbi, moral i čvrstinu koju je prenosio i na borce i na starešine. Nije mogao da se pomiri sa njegovim nestankom. Vraćao je patrole da ga traže, ali nije vredelo. Milinko je bio tužan kao retko kad...«

U situaciji kad je cela Druga proleterska branila važne položaje u rejonu Čemerna, Vrhov-

* Prema kasnije utvrđenim podacima, poginulo je 35, a ranjeno 26 boraca.

ni komandant jo je lično uputio naređenje da položaje održi po svaku cenu. Komandant Ratko i komesar Milinko 14. juna su uputili Vrhovnom štabu izveštaj u kome je i ovo zapisano:

»Produženje borbe i tokom 14. juna do 8 časova preduzeli smo na svoju odgovornost, jer smo bili obavješteni da nisu bili evakuisani svi ranjenici kroz selo Izgori. Sa svoje strane, da bismo ubrzali evakuaciju ranjenika, mi smo još 13. juna bili stavili na raspolaganje naš četvrti bataljon koji smo povukli sa položaja, a Spaseniju Babović, zamenika političkog komesara, poslali smo u selo Izgori da organizuje i ubrza evakuaciju, pošto su se naši položaji mogli držati dalje samo po cenu većih žrtava, a municija nam je bila na izmaku. . .«

U jedan čas izjutra tog dana Kušić je, sa položaja Prvog bataljona i pod škiljavom svetlošću baterijske lampe, pisao Spaseniji Babović u Izgorima:

»Drugarice Cano, ne verujemo da ćemo se dalje od zore moći držati, jer je ljudstvo iscrpno, municija pri kraju, a neprijatelj je zauzeo već prve položaje. . .«

70 Proleter i su izdržali toga dana do podne, sve dok nisu evakuisani i poslednji ranjenici iz Izgora. Tamo su Lovčenci i Zečani branili ranjenike. Povukli su se tek onda kad su bili evakuisani svi ranjenici. Sutradan su, preko Tjentišta, stigli u Vrbnicu, na padine Zelengore.

Najkraći put za Srbiju. . .

Predah u Vrbnici proleter i su zapamtili i po danima gladovanja. Na padinama Zelengore, u nekoliko siromašnih planinskih sela, oko nedelju dana je boravilo pet brigada, brojne pozadinske jedinice, stotine ranjenika. Planinska sela su odveć malo mogla da pruže vojsci jer su i ona u svemu oskudevala. Hleba gotovo i nije bilo, a rezerve krompira i ovčijeg mesa su iscrpene. Najčešće su borci ovde jeli barene koprive bez soli, a veoma retko i pokoji krompir. Bilo je dana kad su odlazili na obližnje kose i livade, na šumske proplanke — u berbu šumskih jagoda. Ili su guli mezgru, slatki sok ispod mlade bukove kore. Jedinice su, na svoju ruku i da bi koliko-toliko

utolile glad, počele da kolju ždrebad, a ubrzo i konje.

U takvoj situaciji su se sve jedinice sa ove prostorijske spremale za nove zadatke. Održane su konferencije jedinica i partijski sastanci, što je bio deo političkih priprema za nove zadatke. Proleter iz Srbije žarko su želeli da odavde krenu u Srbiju. U mnogim jedinicama o tome se najčešće i govorilo. Svakog dana, na sastancima i u slobodnom vremenu, borci su se raspitivali o tome da li će se ići u Srbiju. To je bilo i prirodno, jer su više od pola godine bili odvojeni od svojih krajeva. Počela se javljati seta za rodnim krajem; često se razmišljalo i razgovaralo o porodicama u Srbiji. Borci su o tome počinjali razgovore i na konferencijama.

Na sve bataljonske sastanke odlazio je i komesar Kušić. O tome svedoči i mladi zamenik komandanta Druge proleterske brigade, Miodrag Milovanović Lune, u svom »Nedovršenom dnevniku«, gde često spominje i komesara brigade Kušića. On i ovde, u Vrbnici, više puta zapisuje njegovo ime: »... postavili smo novi kadar u Četvrtom bataljonu, Bataljonu govore Kušić, Ljubo, Nikola, Aleksa i ja...« Sutradan: »Ljubo i Kušić su otišli u Četvrti bataljon...« Nešto kasnije, u vreme marša za Bosansku krajinu, Lune opet beleži: »Ja i Kušić smo pošli sa Prvim i Trećim bataljonom u akciju na železničku stanicu Oborci...«

71

Na tim sastancima i u tim susretima sa Kušićem, borci su i njega pitali — kad će krenuti u Srbiju. Ta pitanja boraca, pa i nekih starešina, dospela su i do Vrhovnog štaba i druga Tita. Na sastanku najviših rukovodilaca sa štabovima brigada, Tito je rekao da će brigada krenuti u Bosansku krajinu, gde će pomoć proletera ustanku biti u celini najkorisnija. U Srbiju će se, pak, krenuti kad situacija bude povoljnija, kad partizanske snage budu jače i ubojitije. Zato je i Kušić, koji je i sam čeznuo za rodnom Ivanjicom, za Užicem i Srbijom, izrekao u Vrbnici veliku istinu, kad je svojim proleterima prenosio Titovu direktivu:

»Drugovi, mi krećemo u Bosansku krajinu. To je najkraći i najbolji put za Srbiju. Kad krenemo jednom u Srbiju, niko nas neće moći zaustaviti. I niko nas iz nje više neće izbaciti!...«

Milinkova veština da izabere pravu reč, snaga i ubedljivost njegove misli, njegova prava bese-

da o Srbiji i putevima do nje — bila je tako snažna i uverljiva da su je proleteru primili sa potpunim razumevanjem. I docnije, u Krajini, Kušić je tu svoju divnu misao često ponavljao. To je postala i lepa uzrečica mnogih boraca i starešina, tako da su često i sami, u teškim situacijama, glasno ponavljali komesarovu popularnu rečenicu: »Ovuda je najkraći i najbolji put za Srbiju...«

Iako naoko sitan, još jedan događaj je vezan za Zelengoru i Kušića, što je duboko ostalo u srcima proletera. Reč je o daru hrabroj devojci borcu Mari Kusturić. Na skromnoj svečanosti okupila se gotovo cela brigada. Kušić je ukratko ispričao ratnicima da je njihov saborac Mara Kusturić napravila veliki podvig u borbi na Gatu — iako teško ranjena i zarobljena, pa potom streljana od četnika, ona je, ipak, ostala živa; proleterskom upornošću i hrabrošću sve je izdržala i, uz pomoć naroda, uspela do dođe do partizanskih jedinica, a odatle se vrati u Drugu proletersku. Komesar Kušić je Mari, u znak zahvalnosti za hrabro držanje, pred strojem brigade predao pištolj i pohvalio je.

72

U vreme predaha partizanskih jedinica na Zelengori, Tito je formirao Četvrtu i Petu crnogorsku brigadu. U lepoj uspomeni proletera crnogorske Četvrtke ostala su sećanja na dan kad je među njima boravio i pozdravio ih politički komesar Druge proleterske brigade Milinko Kušić. Ljubo Anđelić će znatno kasnije zabeležiti s koliko su pažnje i poštovanja Crnogorci slušali Kušića. Njegovo nadahnuto kazivanje o borbama protiv okupatora i uspesima boraca u Srbiji u mesecima Užičke republike, crnogorski proleteru su oduševljeno pozdravili. Sem o borbama, Kušić je Crnogorcima govorio i o mnogim organizacijskim problemima koje u ratu treba rešavati, o tome kako se uspešno maršuje, reke gaze, radionice organizuju, komora stvara. Anđelić je zabeležio pojedinosti i o Kušićevom znalčkom objašnjenju na koji način iskusni borci zasamaruju tovarne konje da bi se izbegle česte povrede konja, te i pored često slabe i neredovne ishrane izdržali naporni marševi i tereti.

Još jedan od boraca Četvrtke proleterske, Dragi Cerović, pamti kada je Kušića prvi put video na partijskom sastanku svoje brigade:

»To je bila 1942. godina, dosta neizvesna: kud idemo i šta će biti sa nama? Kušić je govo-

rio tako ubedljivo i vatreno, samo što mu nisu varnice sevale iz očiju... Ovaj njegov govor, po oštrini i ubedljivosti, ostavio je na mene neizbrisiv utisak ohrabrenja, što nikad nisam zaboravio...«

Poslednji pozdrav heroju Miću Matoviću

Iz rejonu Vrbnice, sa grupom proleterskih i udarnih brigada, i Druga proleterska je krenula u Krajinu. Ratna staza je vodi preko visokih planina, zatim na ustaško-nemačka utvrđenja na pruži Sarajevo — Mostar i dalje prema dolini Vrbasa. Na tom dugom putu, gde je, pored vođenja borbi, trebalo raditi i sa narodom, objašnjavajući mu ciljeve narodnooslobodilačke borbe, Kušić je bio neumoran. U dane tih marševa, a i u drugim prilikama, on se lično zalagao da i članovi novoformiranih politodela odlaze u bataljone, da tamo politički rade. Katkad bi ih najurio iz štaba kako bi pomogli u borbi za širenje uticaja oslobodilačkog pokreta u narodu.

Kad je brigada zauzela Kreševo, doznalo se da u obližnjem samostanu postoji dobro snabdevena apoteka. Kušić je odmah poslao poruku dr Julki Mešterović, da se snabde sanitetskim materijalom. U svom »Lekarevom dnevniku«, Julka je zabeležila da joj je Kušić naredio:

»Drugarice Julka, uđi u apoteku ovog samostana i vidi šta može biti od koristi za nas i našu bolnicu. Ja ću doći da regulišem pitanje naknade s njima. Evo ti ove bisage i konj za ličnu upotrebu ako dođe do gustog...«

Kreševo su istog dana napale jake ustaške snage, pa su se proleter, nemajući potrebe da se zadržavaju u varošici, krenuli dalje. U pokretu, partizanka lekarka Julka je čula Kušićevu priču i ovako je zabeležila: »Podelili smo pšenicu i žito narodu. Iz ustaških trgovina uzeli smo šećer, brašno i so. Neke jedinice uzele su liker i vino. Varoš je sva u parolama. Svratili smo u Kreševo onako, usput. Ušli, pa izišli. Imamo sasvim drugi plan...«

U tim dugim marševima Kušić bi često izostao, sam ili sa komandantom Đurićem, da sačeka da prođe cela kolona, pa da krene za začeljem. U takvim prilikama je često voleo da pojaše konja i u galopu se utrkuje sa komandantom. Vo-

leo je i da zapeva u tim časovima, najčešće rusku u to vreme popularnu pesmicu čiji je refren bio zanimljiv za uho:

»Čupčik, čupčik, čupčik kučer javaj...«

Brigada je prodirala u dolinu Vrbasa, prema Bugojnu. Silazeći prema Bugojnu, Prvi bataljon je stigao u selo Kalin, gde je ostao da prenoći. Sutradan je Mićo Matović, zamenik komesara bataljona, u kući gde je konačio štab, savzao partijski sastanak. Uskoro su ustaše otvorile artiljerijsku vatru iz Bugojna. Vatra je bila tako precizna da je druga granata pogodila u kuću u kojoj je održavan partijski sastanak. Tom prilikom smrtno je ranjen Mićo Matović, nešto lakše Obren Čekerevac, dok je jedan borac poginuo. To je bio veliki gubitak za bataljon i brigadu, a najveći za Moravičku četvu. Na tu tužnu vest u bataljon je pohitao i Milinko Kušić. Mati Ujeviću je taj dan i susret sa Kušićem ostao nezaboravan:

»Došao je Kušić, bled i tužan. Ni reč da progovori. Dobro se vidi, najradije bi zaplakao od prevelike tuge. Mića je neobično voleo i cenio. S njim je stvarao partijsku organizaciju u Ivanjici, s njim je stvarao Moravičku četvu i sad došao da se s njim zauvek rastane. Kaže mi: 'Mate, ti se oprosti od Mića u ime svih nas. Posebno u ime Moravičke čete...' To mi govori, a od tuge ne može da se drži na nogama. Nikad ga nisam video tako tužnog i potresenog. Njega su uzbuđivali gubici. Voleo je ljude, svakog čoveka, borca. Mića je voleo više nego sebe. Znao sam to i zato sam shvatao toliku njegovu potištenost...«

74

Dvadeset dana borbi oko Kupresa

Druga proleterska brigada uskoro stiže nadomak planinskog gradića Kupresa, koji su ustaše pretvorile u tvrđavu. U Blagaju, visoravni pored Kupresa, narod je dočekao proletere kao svoje najrođenije i darovao im sve što je imao: i svoje borce, i zlehadu hranu, i oskudnu odeću. Nije to bilo mnogo, ali je bilo najviše što je ovaj narod mogao dati, i dato je s najvećom ljubavlju.

Svaki događaj u brigadi i ovde je zanimao Kušića. On je nastojao da svuda stigne, sve vidi, u svemu pomogne, katkad ponešto i promeni da bi uspeh bio veći, donese drugojačiju odluku, kritikuje, ukori. U Novom Selu, pre napada na

Kupres, Lune je zapisao: »Cana Babović i Kušić su bili u Trećem bataljonu i razoružali jednog borca zbog sumnje da priprema dezertersku grupu...«

Skoro 20 dana trajale su opsade i borbe oko Kupresa ili u samom Kupresu. Napadale su i Druga, i Treća, i Četvrta proleterska, i Prva krajiška, i Krajiški odredi. Ali pravog uspeha nije bilo. Ustaše su se u Kupresu i okolnim selima, na pogodnim položajima, bile dobro utvrdile i tako snabdtele hranom i naoružanjem da im se oskudnim sredstvima nije moglo ništa učiniti. One su uz to imale i jaku artiljeriju i tenkove, a često ih je podržavala i avijacija. I štab Druge proleterske je, kao i štabovi drugih jedinica, često slao, ili predvodio, svoje bataljone i čete u napadima na Kupres. Kušić je, borcima, po običaju i pored komandanta, redovno govorio pred polazak u svaku borbu. Mnogi borci su zauvek poneli u sećanju Kušićev govor, kojeg je izgovorio jedne večeri na Blagaju, pred polazak u napad na Kupres. Među onima koji su ga slušali bili su Milivoje Mile Antonijević i Dragoslav Marković.

»To je bilo pred napad na Kupres« — pamti Antonijević. »Bili smo već siti tih borbi i jur-njave za ustašama. Njihov je bio dan, a naša noć. Sve nam je to bilo dojadilo. I nismo baš bili oduševljeni što treba i te noći ponovo da ga napadamo. Međutim, Kušić je govorio tako nadahnuto i borbeno, da se brzo promenilo borbeno raspoloženje boraca. Dok smo te večeri silazili ka Kupresu, odzvanjale su mi njegove rečenice u ušima. Odista, Kušić je bio briljantan govornik, umeo je da podigne moral.«

»Dobro se sećam da je Kušić te večeri rekao da dotad nismo imali mnogo uspeha u borbama protiv ustaša, ali nas je hrabrio: 'Mi ćemo večeras zabit i ustašama glogov kolac u stomak od čega se neće oporaviti' — kazuje Dragoslav Marković. »I posle toga pita Kušić postrojenu brigadu, borbeno i mobilizatorski kako je on umeo: 'Hoćemo li, drugovi!' — valjda iz hiljadu grla se proliomio poklik: 'Hoćemooo!«

U jednom od tih napada na Kupres učestvo-vao je i Treći krajiški NOP odred u kome su Dušan Metlić Metlo i Simela Simo Šolaja bili komandanti bataljon i u narodu već popularni junaci. Kušić je, obraćajući se Krajišnicima, rekao da je siguran da će se oni, naročito Metlo i Šola-

ja, boriti hrabro i junački kao proleter. Na nesreću, u tom napadu, koji takođe nije uspeo, pala su oba ova krajiška junaka.

U vreme borbi oko Kupresa Kušić je jednom dobio i ozbiljan prekor od druga Tita. Zapravo, jednog dana je u štab brigade došao Sreten Zujović ljut kao retko kad. Počeo je glasno da se ljuti na drugove iz štaba brigade, pokazujući im Titovo pismo u kome je pisalo i ovo:

»Dobili smo šest konja, mrcina, od Druge brigade. Recite im da mi znamo da su to konji iz njihove komore, a ne oni koji su u Zloselu zaplenjeni. Čak su i obeleženi. Za to smatramo odgovornim druga Kušića i mislimo da bi trebalo da prestane s tim neslanim šalama...«

U stvari, komordžije su podvalile i Kušiću i štabu brigade, poslavlši im najslabije konje, pa su se tako obrukali pred Vrhovnim štabom.

Na čelu Prve krajiške brigade

Posle neuspelih napada na Kupres, Druga proleterska i Prva krajiška brigada su, u sadejstvu sa Trećom sandžačkom, dobile zadatak da oslobode Mrkonjić-Grad. Komesar Kušić je, već 23. avgusta, u selu Sinjakovu, svoj govor postrojenim bataljonima Druge proleterske završio rečima:

76

»Učinimo sve, drugovi proleter, da sutra ujutru Mrkonjić bude slobodan i da u njemu razvijemo našu oslobodilačku zastavu...«

To je, ujedno, bio i poslednji Kušićev govor Drugoj proleterskoj brigadi. Naime te noći je Prvi bataljon napadao Oruglu, brdo iznad gradića, a sutradan je Mrkonjić bio oslobođen. Već 25. avgusta Kušić je otišao iz Druge proleterske brigade, po odluci CK KPJ. Saopšteno mu je da je postavljen za rukovodioca politodela Prve krajiške brigade (politodeli su se bavili partijskim i političkim radom u vojsci i u narodu i svoje izveštaje upućivali CK KPJ).

Tih dana je i Spasenija Cana Babović, dotad partijski rukovodilac brigade, otišla na novu dužnost u Vrhovni štab. Dužnost političkog komesara brigade primio je Aleksa Dejović, a pomoćnika komesara, odnosno partijskog rukovodioca Slobodan Penezić Krcun. I borci i starešine iskreno su žalili što je Kušić otišao iz njihove, Druge pro-

leterske. Voleli su ga iskreno, ljudski. Za sve njih Kušić je bio pravi primer čvrstog komunista, darovitog političara, hrabrog i umešnog ratnika, čoveka koji je bio strog, čak ponekad i prek i neprikosnoven, ali je to uvek činio dobronamerno, u interesu borbe. Bio je kažu, veliki čovek, veliki borac, humanista, rukovodilac i komunista — »za glavu viši od svih«. I nadasve, drug koji je umeo da razume svakog borca, da ga pokrene na akciju, da probudi njegovu veru u srećan ishod i kad je najteže. Žalili su svi što odlazi, ali su shvatili da ga Partija i Vrhovni štab upućuju tamo gde je potrebniji, gde zahtevaju interesi borbe.

Svega devet dana bio je rukovodilac politodela, tj. od 25. avgusta do 4. septembra 1942. Mlađo Marin, jedan od Kušićevih saradnika i saboraca iz Prve krajiške brigade, seća ga se kao rukovodioca politodela:

»Upoznao sam Kušića i pre njegovog dolaska u Prvu krajišku. Prvi put sam čuo za njega i video ga u vreme borbi kod Kupresa, na jednom izviđanju. Tada sam saznao da je komesar Druge proleterske, da je vrlo omiljen u svojoj jedinici i da je neobično hrabar i pametan borac. Drugi put sam ga slušao pred Mrkonjićem, dok je govorio Drugoj proleterskoj. I treći put, kad je došao u Prvu krajišku za rukovodioca politodela. Sećam se da je došlo i pismo CK KPJ o njegovom imenovanju. Jednog dana na Manjači, Kušić i Ilija Materić, komesar Prve krajiške, okupili su komesare i njihove pomoćnike. Ja sam tada bio pomoćnik komesara bataljona. To je bilo upoznavanje i dogovor o načinu rada, o ispomaganju. Taj susret dobro pamtim. Kušić, povisok i mršav čovek, delovao je veoma odlučno. Delovao je kao izuzetno sposoban, marksistički dobro obrazovan. I ja i svi drugi politički radnici stekli smo o njemu snažan utisak: i po onome kako je radio i šta je tražio od nas...«

Drugog septembra Prva krajiška brigada je ostala bez svog omiljenog komandanta Ivice Marušića Ratka. Neprijateljski avion je bombardovao štab brigade u selu Delijićima na Manjači i tom prilikom je smrtno ranjen komandant, a tri borca su poginula, dok je 18 boraca ranjeno (među njima i komesar brigade Ilija Materić i zamenik komesara Sava Kesar). Samo dva dana posle tog događaja, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, Kosta Nađ, piše Vrhovnom štabu da je u Prvoj krajiškoj »postavljen pri-

vremeni štab brigade i to komandant drug Kušić, zamenik komandanta isti (Vojo Todorović, prim. J. R.). . .«

Kušić je brzo odabrao kadrove koji su nedostajali. Najpre je kao kandidata za političkog komesara brigade izabrao mladog Mladena Marina, dotad pomoćnika komesara bataljona.

Kušić je u pismu drugu Titu predložio da Marin bude komesar Prve krajiške, izražavajući uverenje da će on odgovoriti na toj dužnosti iako je mlad. Pisao je i o kadrovskim teškoćama posle gubitaka pretrpljenih za vreme bombardovanja štaba brigade.

U svojstvu sekretara CK KPJ, drug Tito je u pismu komandantu Prve krajiške brigade od 23. septembra 1942. godine, u vezi sa postavljanjem partijsko-političkog kadra u brigadi, pisao:

»Drug Kušiću

Dragi druže,

Primili smo tvoje pismo od 22. o.m. na koje ti odgovaramo sledeće. . .:

1. Utvrđujemo politodel od drugova:

a. Švabić (Mihailo, pr. J. R.) za partijsko-organizacione zadatke,

b) Grković (Radovan, pr. J. R.) za opštepitički rad.

78

Nastojaćemo u najkraće vreme postaviti jednog druga za omladinski rad. No ukoliko bi neko od ranije postavljenog politodela ozdravio i bio sposoban da primi dužnost, može odmah ući u sastav istoga i nas o tome obavestite.

2. Imajući u vidu opravdanost tvojih primjedaba u pogledu stanja u brigadi, slabostima i nedostacima partijske organizacije, te u pogledu niskog nivoa partijskih kadrova, CK KPJ je odlučio da zamenik politkomesara Prve krajiške NOU brigade bude drug Milosavljević Milosav, član Okružnog komiteta i komesar Valjevskog odreda. U posljednje vreme je drug Milosav bio u politodjelu Prve proleterske NOU brigade. S obzirom na dosadašnji rad druga Milosava, mislimo da će i na ovoj dužnosti odgovoriti.

3. Drugu Mladenu Marinu treba pomoći u vršenju dužnosti politkomesara, jer je vrlo zgodno što je on kao čovjek iz ovog kraja politički komesar. On poznaje borce i oni njega, uvijek će se pre zbližiti s njima nego što će to uspjeti neki novi drug, bez obzira na njegove sposobnosti. Uz pomoć njegovog zamjenika, politodjela i čitavog štaba, ne samo da će on uspješno obavljati

svoju dužnost, nego će se još u tome radu i razvijati. Tito».

U borbama oko Banje Luke, na Manjači, na Jajcu i Bihaću, Kušić komanduje Prvom krajiškom brigadom. On u svim tim akcijama, u ukupnom radu i životu brigade, iskazuje svojstva iskusnog rukovodioca, odlučnog komandanta, iskrenog druga i prijatelja. U planu napada Operativnog štaba na Kadine Vode, Klisine i Vujanice (učestvovala Prva i Druga krajiška i Druga proleterska), komandant Kosta Nađ je odobrio da sa bataljonom Prve krajiške, koji treba da likvidira Klisine, krene i Milinko Kušić. Nešto kasnije, u izveštaju štaba brigade o borbama vođenim u septembru, a koji su potpisali komandant Kušić i komesar Marin, zapisano je da je 14. septembra postignut značajan uspeh:

»Čitava naša brigada sačekala je neprijateljske snage u jačini od oko hiljadu vojnika, među kojima i dve bojne Mrakovog zdruga i na Velikoj Manjači pošlo nam je za rukom da drugu vojnu tog zdruga gotovo potpuno uništimo. Prema proverenim podacima, ona je brojala 476 vojnika, a u logor se vratilo oko 60 vojnika. Oko sto ih je poginulo i isto toliko ranjeno, a 109 zarobljeno, među kojima i tri oficira. Zaplenili smo 5 teških mitraljeza, 9 puškomitraljeza, preko 30 hiljada metaka, preko 130 pušaka, neprijateljsku komoru sa dosta ratne spremne. Od naših drugova bilo je pet mrtvih i pet ranjenih. Istom prilikom uspeli smo da oslobodimo dva naša druga koji su bili zarobljeni u borbi kod Lunjevca i Busija 13. septembra 1942. godine.«

U posebnom izveštaju pisanom 14. septembra, Kušić piše lično komandantu Nađu i obaveštava ga da bi pohvatali čitavu bojnu »da nije bilo tenkova, koji su izvlačili i skupljali razbijene delove...«

Raport Vrhovnom komandantu u Jajcu

Tokom septembra Prva krajiška brigada je vodila više borbi i postigla velike uspehe. Operativni štab za Bosansku krajinu svojom naredbom od 21. septembra pohvalio je i Prvu krajišku »koja je u toku meseca, pored junačkih borbi na Ključu, Sanici, Mrkonjiću i na ovome frontu oko Banja Luke, pokazala velika junaštva i veštinu

partizanskog ratovanja, zadavši tako neprijatelju vrlo teške udarce. Ona je u borbama sa krvoločnim Mrakovim zdrugevcima do temelja uništila čitavu jednu bojnicu, udarivši neprijatelju iza leđa. Zarobila je 150 pušaka, 10 puškomitraljeza, 5 teških mitraljeza, 5 strojnice, dosta municije i ostale ratne sprema«. U naredbi se takođe ističe da su neprijatelju naneti veliki gubici, da »četnici već beže preko Vrbasa, a zdrugevci se zakopavaju do prsa u rovove...«

U toku borbi za oslobođenje Jajca, koje su počele 24. septembra, došlo je do punog i vrlo uspešnog sadejstva Krajišnika sa proleterima iz Srbije. U izveštaju Operativnom štabu, upućenom posle borbe za oslobođenje Jajca, Kušić je pisao: »24. i 25. septembra 1942. godine, noću i danju, naša brigada je, u zajednici sa Drugom proleterском, Drugom krajiškom i Četvrtom crnogorskom brigadom i Trećim krajiškim odredom, vodila borbe za oslobođenje grada Jajca. U zajednici sa Drugom krajiškom brigadom i Dobrovoljačkim bataljonom Trećeg krajiškog odreda, uspeli smo da likvidiramo sva neprijateljska uporišta oko grada i u samom gradu, između leve obale Plive i leve obale Vrbasa, što je značilo i oslobođenje čitavog grada...«

80

Sama naša brigada, koja je učestvovala u direktnom napadu na grad, privela je 134 zarobljenika, a vatrom iz teških mitraljeza i puškomitraljeza, posle dve ispaljene granate iz neprijateljske haubice, kontrolisala je čitav prostor oko haubice za sve vreme borbe dok konačno grad nije oslobođen. Posle oslobođenja grada, četa naše brigade koja je imala zadatak osvajanje haubice — osvojila ih je na juriš, odmah je počela izvoziti i čitavu narednu noć i dan izvozila je haubice, topove i topovsku i bacačku municiju. Taj zadatak u potpunosti je izvršen. Naših 33 izbačeno je iz stroja«.

Sa komandantom operacije, Kostom Nađom, u njegovom štabu, 25. septembra je bio i V. Dedijer. On je zabeležio: »Kušić izveštava da se sprema u 6 sati na konačni juriš.« Zatim, predveče, dopisuje: »Stiže izveštaj od Kušića: Grad je zauzet.«

Posle tri dana, 28. septembra, Vrhovni komandant je posetio Prvu krajišku brigadu, izvršio smotru njenih jedinica i održao govor.

Kosta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, toga dana je priredio večeru

za Tita i još nekoliko drugova, u čast oslobođenja Jajca. Na večeri je bio i Milinko Kušić. Odatle, pokasno uveče, Tito je otišao na smotru Prve krajiške. Taj događaj opisao je Nađ u svojim »Ratnim susretima sa Titom«:

»Kad smo već bili pri kavi, upitao sam druga Tita bi li mogao naći vremena da izvrši smotru Prve krajiške brigade. On je već do tada stekao dobro mišljenje o borbenoj sposobnosti Krajišnika. Reče i tada za stolom nešto u tom smislu, a onda ustade:

— Kosta predlaže da obiđemo Prvu krajišku!

To sam zaista želeo, ali nisam mislio da to učinimo odmah, u po noći. Pogledom sam dao znak komandantu Milinku Kušiću. Istrčao je kao tane. Prva je bila nedaleko, u onoj zgradi gde je 14 meseci kasnije, posle renoviranja, održano povensno zasedanje AVNOJ-a. Kad smo mi stigli, a činilo mi se da jurimo, brigada je već bila postrojena: oko hiljadu i dve stotine boraca u četvororedu između sadašnjeg Doma AVNOJ-a i Plivinih slapova.

Na Manjači, 1. 9. 1942, sa grupom rukovodilaca krajiških jedinica (Kušić čuči desno)

6 Milinko Kušić

Kušić je raportirao. Stroj smo obišli samo drug Tito i ja. Vrhovni komandant je samo nekoliko reči rekao Krajišnicima: čestitke za Jajce, zahvalnost za herojstvo, pohvala za odanost borbi...«

Razgovarao Tito i sa drugovima iz štaba brigade. Tom prilikom je upoznao i Mlađa Marina, komesara brigade. U prisustvu Kušića ga je upitao smeškajući se:

— Jesi li ti ono nerado primio dužnost komesara brigade?

— Jesam, družo Vrhovni komandante! — uplašio sam se velike dužnosti — odgovorio je Marin.

Drug Tito se smeškao, pogledajući na Kušića, pa dodade:

— Mi imamo veliko povjerenje u mlade ljude. Bićeš ti dobar komesar. Tu je drug Kušić, stari revolucionar i iskusan komesar.

Mlađo je rekao Titu da mu je već do tada Kušić dosta pomogao.

Posle borbi za oslobođenje Jajca štab Prve krajiške imao je čime da bude zadovoljan, i to ne samo zbog blistave pobjede, nego i zbog Titovog priznanja. Kušić je izražavao posebno zadovoljstvo time što su Prva krajiška i njegova dotadašnja Druga proleterska odlično sadejstvovale napadajući Jajce preko Čusina, odnosno preko Carevog polja. Komesar Marin, koji je u toku borbi za Jajce izbliza gledao novog komandanta, bio je impresioniran načinom na koji je Kušić rukovodio:

»Do borbe za oslobođenje Jajca Kušića sam upoznao i cenio kao izvanrednog marksistu i političkog radnika. Posle borbi za oslobođenje Jajca uverio sam se da je on bio i sposoban komandant.«

U borbama za oslobođenje Bihaća

U borbama za oslobođenje Bihaća učestvovalo je osam brigada. Prva krajiška je, pod komandom Milinka Kušića, sjajno izvršila sve zadatke u ovoj operaciji. On se i ovde pokazao kao čovek koji prihvata inicijative i predloge svojih potčinjenih starešina. Još na početku borbi komandant bataljona Stevo Rauš predložio je da se tokom noći njegov bataljon provuče kroz neprijateljeve

položaje i napadne bunkere na kosi Somišlje, koja je predstavljala dominantan položaj sa ličke strane Bihaća. Kušić je to odmah prihvatio. Bataljon je krenuo na zadatak. Kad su se približili nemačkim položajima, borci su se poizivali, pa su bosci, ili u čarapama — nečujno dospeli do samih bunkera. Nastao je bombaški uragan. Za kratko vreme bunkeri su likvidirani bez sopstvenih gubitaka. Komandant Kušić je znao da je to rizičan poduhvat, ali je bez kolebanja prihvatio predlog Steva Rauša.

U toku borbe za grad dco jedinica brigade zalegao je na samom kanalu koji preseca Bihać. Te situacije i Kušića u njoj ovako se seća komesar Marin:

»Naše jedinice su iznad samog kanala, pored tvrdih zgrada. Neprijatelj tuče direktno iz artiljerijskih oruđa. Došli smo Kušić i ja na položaj. Eksplozije topovskih granata rasprskavaju se po zidu. Kušić ne pokazuje ni trunke zbunjenosti. Miran je i hladan kao stena.«

U izveštaju zamenika komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, Slavka Rodića, upućenog Vrhovnom štabu 4. novembra 1942. godine, koji je potpisao i komandant Prve krajiške Milinko Kušić, stoji:

»Jedinice Prve krajiške brigade su u toku današnjeg dana zauzele garažu, štampariju i još neke zgrade u kojima se nalazio neprijatelj. Brigada će u toku večeri preduzeti i likvidirati i ostale zgrade«.

Tog istog dana komandant Kosta Nađ izveštava Vrhovni štab:

»Prva krajiška brigada je izvršila najodgovorniju i najžilaviju borbu, što bi bilo potrebno podvući i pohvaliti. . .«

Trećeg novembra uveče borbe za Bihać su se utišale. Posle znatnih uspeha, brigade i bataljoni su zastali, koristili predah i spremali se za nove juriše. Tito je poslao Nađu poruku koju mu je doneo Zoran Žujović. I to je Nađ zabeležio:

»Drug Stari pita: hoćeš li brzo? On još nije legao. . .«

Ležao sam i osluškivao tok bitke, žmureći. Poneki su, možda, mislili da spavam. A ja sam bio budniji nego ikad. Brinulo me stišavanje na položajima. Kad je došao Titov kurir naglo ustajem:

»Svi u napad!«

Tada su moji kuriri odleteli na komandne položaje Milinka Kušića, Nikole Karanovića, Ratka Martinovića i Stanka Bjelajca. Svima sam poslao istu zapovest, svega nekoliko reči:

»Bez odlaganja preduzeti napad. Svim snagama u juriš!«

Četvrtog novembra Bihać je oslobođen. U njemu će se, kao u centru i najvećem gradu oslobođene teritorije od oko 50 hiljada km² — poznate po nazivima »Titova država« i »Bihaćka republika« — održati krajem novembra prvo zasedanje AVNOJ-a. Za uspešne borbe za oslobođenje Bihaća pohvaljene su sve brigade, među njima i Kušićeva Prva krajiška.

Sa Šošom pred Četvrtom krajiškom divizijom

U to vreme počelo je formiranje prvih divizija i korpusa NOV i PO Jugoslavije. Milinko Kušić postavljen je za političkog komesara Četvrte krajiške divizije, čiji je komandant postao Josip Mažar Šoša, dotadašnji komandant Pete krajiške (kozaračke) brigade. Divizija je odmah dobila zadatak da razbije nemačko-ustaški front između Sanskog Mosta i Bosanskog Novog, nazvan još i »Jugozapad«. Taj front je probijen 18. novembra, pri čemu je zarobljen čitav domobranski, a razbijen ustaški bataljon, dok su Nemci, dovlačenjem pojačanja, uspeali da održe rudnik Ljubiju. U tim borbama zarobljeno je preko 600 neprijateljskih vojnika. Tokom narednih dana divizija je, zajedno sa drugim jedinicama, razvijala ofanzivna dejstva dolinom Save i Une.

Komesar divizije Milinko Kušić opet postaje politički radnik, mada je on to u pravom smislu bio i kad je komandovao Prvom krajiškom, tokom septembra i oktobra. Sa komandantom Šošom radi na formiranju prištapskih jedinica divizije, odabira borce, živo i neposredno raspravlja s njima o poslovima koji ih očekuju. Jedan od pripadnika Prateće čete Četvrte divizije, Ljuban Krneta, Kušića je sreo u selu Veliki Dubovik. Upoznajući Krajišnike, komesar se pokazao kao pravi narodni ratnik i neposredni politički vaspitač i običnih boraca. On s njima peva kozaračke pesme, igra njihova kola, sluša o njihovim običajima. I kroz sve to im govori o borbi, o revoluciji. Drži im ne samo politička predavanja,

nego govori i o taktici partizanskog ratovanja. S njima je u borbama za Sanski Most i u napa-
dima na druga mesta. Savetuje ih, čuva da »ne gi-
nu ludo« u njihovom, krajiškom, oduševljenju.

Jednoga dana u Majkić-Japri, u Operativnom
štabu za Bosansku krajinu, Kušić je našao Sre-
tena Penezića, koji je bio komesar vojnotehnič-
kih radionica u Suvaji, na Grmeču. Zajednički su
ručali i pričali o Drugoj proleterskoj i Krajišni-
cima.

Kušić se interesovao za radionice, za njihove
proizvode, pitao da li isto onako dobro rade kao
i u Užicu. Sa oduševljenjem je pričao o Krajišni-
cima, da bi na kraju, smejući se, rekao: »Eto,
ovuda je najkraći put za Srbiju«.

Neumorni komesar putuje od jedinice do je-
dinice. Šoša, komandant divizije, sam potpisuje
naređenja i izveštaje, dok za političkog komesara
zapisuje: »Odsutan, na položaju«. Krajem decem-
bra, štab korpusa organizuje sastanak političkih
komesara brigada i divizija, na kome je i Kušić.
I već 1. januara 1943. godine on organizuje i odr-
žava konferenciju političkih komesara i zamen-
ika komesara bataljona i četa Druge krajiške bri-
gade, kojoj prisustvuje i komesar korpusa Osman
Karabegović. Tom prilikom analiziran je rad bri-
gade od formiranja do kraja 1942. godine.

85

O Kušićevoj aktivnosti iz tog vremena Ljuban
Krneta beleži:

»Zakazan je sastanak naše partijske ćelije,
kome je prisustvovao i drug Milinko Kušić. Po-
red ostalog, on nas je upoznao o prisustvu Vr-
hovnog komandanta u našoj blizini i rekao nam
da Prateća četa naše divizije ima zadatak da obez-
bedi počasnu stražu Vrhovnom štabu. Dodade
da ćemo imati priliku da vidimo druga Tita. Ta
vest nas je veoma obradovala. Drug Milinko nam
je dao uputstva i skrenuo nam pažnju da budemo
oprezni na počasnoj straži...«

Titov dolazak 7. januara u Srpske Jasenice,
selo pod Grmečom, na smotru Četvrte krajiške
divizije, bio je veliki događaj. S njim su došli
dr Ivan Ribar, predsednik AVNOJ-a, Vlada Ze-
čević i drugi. Pred seoskom školom, u snegu, bile
su postrojene sve brigade divizije i haubički divi-
zion, u svemu preko četiri hiljade boraca. I mno-
štvo naroda. Tito je izvršio smotru i održao go-
vor, a onda se, sa narodom i borcima, uhvatio i
u kozaračko kolo. U velikom oduševljenju, borci

su počeli pucati iz sveg oružja. Dok su se neki komandanti ljutili, Tito je kazao, smeškajući se:

»Neka Krajišnici pucaju. Oni znaju oteti od neprijatelja ono što potroše.«

Blistali su od radosti borci Krajišnici. Blistao je narod na tom velikom zboru. Blistali su i komandant Šoša i komesar Kušić.

S Krajišnicima, u velikoj zimskoj ofanzivi

Posle smotre u Srpskim Jasenicama dve brigade divizije odlaze u borbe prema Kozari, sa Šošom na čelu, dok Kušić ostaje sa druge dve, u Podgrmeču. U borbama sa Nemcima, ustašama i domobranima, divizija postiže velike uspehe. Međutim, krajem januara Nemci sa svojim saveznicima počinju tzv. četvrtu ofanzivu. Brigade se, sa šireg područja Kozare, pod borbom izvlače prema Grmeču, vodeći žestoke borbe. Iz tih borbi navodimo pojedinosti koje zapisuje Krneta:

»Nastale su ogorčene borbe sa neprijateljem. Svi mi iz Prateće čete, zajedno sa Milinkom Kušićem i Šošom, učestvujemo u jurišima, kako bismo uspeali da se spojimo sa brigadama, koje nam kreću ususret. Neprijateljske 'štuke' neprestano bombarduju naše položaje i seju smrt po selima... Zbog stalnog pristizanja svežih neprijateljskih snaga, naše jedinice, izuzev Šeste krajiške brigade, bile su primorane da napuste sva sela Podgrmeča i da se povuku u planinu Grmeč. Štab naše divizije bio je takođe primoran da napusti Srpske Jasenice i da se povlači prema planini Grmeč...«

U jeku tih borbi, Kušić 28. januara javlja štabu Prvog bosanskog korpusa da je sa delom jedinica Šoša, a sa delom on, dodajući: »Neprijateljska kolona se ubacila između nas niz Majkić-Japru prema Hašanima...« On piše da narod pri povlačenju ostavlja meso, mast, i slaninu neprijatelju gotovo »u ruke«, pa je izdao direktivu da omladina i to sakuplja ispred neprijatelja rukovodeći se principom: bolje i uništiti nego dati neprijatelju! Političkim komesarima je rekao da uzimaju deo hrane za dnevne potrebe i da objasne jedinicama da uzimaju koliko im je nužno, jer će neprijatelj, inače, uzeti sve.

Samo dan kasnije Kušić i Soša su zajedno; obojica potpisuju izveštaj štabu korpusa:

»Mi ćemo pravac preko Benkovca ka Srpskim Jasenicama i dalje braniti čvrsto i u vezi smo sa drugovima Boškom Siljegovićem i Veljom Stojnićem (članovi Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu, pr. J. R.) koji se trenutno nalaze u Velikoj Rujiškoj, te smo ih obavestili da nastave evakuaciju...«

U jeku velike ofanzive, kada Četvrta i Peta divizija štite dejstva Glavne operative grupe prema Neretvi, Krajišnici se, uprkos zimi i velikim mrazovima, hrabro bore. Sa zbegom naroda delovi Četvrte divizije postižu nemoguće — probijaju se kroz zavejani Grmeč, smrzavaju se, ginu, ali pobeđuju. U tim dramatičnim borbama komesar Kušić misli na moral jedinica i na nove zadatke, pa 5. februara i u naređenju štabovima brigada, pored ostalog piše:

»Brojno stanje jedinica u ovoj ofanzivi mora porasti, a ne opasti, tako da čete broje od 100 do 150 vojnika...«

U sudaru sa neprijateljem kod sela Lukića Nemci i Krajišnici su se izmešali. Krnetu je već bio uhvatio jedan Nemač za okovratnik šinjela. Priskočio je mitraljezac Stevan Stegić i lupio švabu po glavi. Krneta je o tome zapisao:

»U tom trenutku ugledah pored sebe druga Milinka. Prosto mi se čini da je u dva skoka, sa svojim šmajserom u ruci, doskočio do nas i da bije po Nemačima, koji su se već okupili oko nas. Jedinačnom paljbom drug Milinko je ubio četiri Nemača... Milinko nam tada šapnu: — Davno je naređeno da se povlačimo. Za mnom...«

U Podgrmeču se Milinko Kušić veoma obradovao susretu sa svojim drugom iz ivanjičke i čačanske gimnazije i sa Beogradskog univerziteta, španskim borcem Obrenom Obradom Stišovićem, koji je ratovao na Kozari, a tada bio zamenik komandanta Podgrmečkog područja. Bio je to srdačan susret starih i iskrenih prijatelja. Dugo i sa oduševljenjem Milinko je kazivao Obradu o Užičkoj republici, borbama u Srbiji, Drugoj proletherskoj brigadi, Moravičkoj četi i njenim ljudima. Obrad se raspitivao za Ivanjčane i Užičane. Od Kušića je čuo da su Mate Ujević, Ratko Sofijanić i drugi u Drugoj proletherskoj, da su poginuli njegovi saborci: Stevo Čolović i Venijamin Marinković, kao i popularni beogradski student Bogdan Kepaln. Saznao je mnoge pojedinosti o

Petru Stamboliću, Milošu i Milki Minić, Ratku Mitroviću, Periši Perišiću. Kušića je, opet, zanimalo zašto Obrad 1941. godine, po povratku u zemlju, nije došao u Srbiju, već otišao na Kozaru, i od njega čuo da ga je ovamo uputio CK KPJ.

U toj velikoj zimskoj ofanzivi okupatora narod je bio izložen strahovitim stradanjima. Jednom je Kušićeva kolonica naišla na grupu nejake dece i iznemoglih žena sa Banije, zastalih u dubokom snegu. Žene su molile da im neko pomogne. Milinko je prvi uzeo dvoje dece u naručje. To su, za njim, učinili i borci. Na zastanku, razgrnuli su sneg i naložili vatru, pa su se deca ponovo »vratila u život«. U prvom selu, Marjanovića Dolu, našli su nešto kukuruza. Milinko je svakome delio po komadić.

Krajišnik Milovan Davidović zabeležio je priču Đorđa Japundže iz vremena kad se štab Četvrte divizije nalazio u zgradi Centralne bolnice i kad su ga Nemci u toj ofanzivi napali:

»Kad su nas Nemci napali svi smo stupili u borbu, uključujući i komandanta i komesara divizije. Kad smo odstupili bio je već pao mrak. Komesar Kušić je primetio da nema komandanta Šoše i upitao: 'Gde je komandant?!' Pošto niko nije odgovorio, komesar je tražio dva dobrovoljca da se vrate i traže Šošu. Javio sam se ja i Mirko Grubor, jer ga je Šoša lično poznavao. Nešto kasnije pronašli smo komandanta, pa je kolona mogla nastaviti pokret«.

U najtežim situacijama u toku ofanzive, kad su borci činili poslednje napore da bi izdržali, komesar Kušić je nastojao da iskoristi svaki pogodan događaj da bi ih u tome podržavao, ohrabrio. Jedne večeri, pošto je čuo radio-vesti, otrčao je među borce i oduševljeno im govorio:

»Drugovi, svršeno je sa fon Paulusovom armijom pod Staljingradom! Pored hiljada ubijenih i ranjenih, stotine hiljada, zajedno sa Paulusom, diglo je ruke u vis — i zarobljeno. Odsad će naši dani biti svetliji i sigurniji...«

Posle te teške ofanzive štab Četvrte divizije došao je u selo Jelašinovce. Jedinice su se polako oporavljale. Ali, sad je u ofanzivu protiv vojske i naroda krenuo još jedan, novi i veoma podmukao neprijatelj — pegavi tifus. Bolest je zaradala, ne birajući žrtve. Počeli su masovno i teško da obolevaju borci i meštani. Bolest je, doslovno — harala. Svakog dana poneko je sahranjivan, a nije bilo ni lekara ni lekova. Ljudi su se borili

koliko su mogli. I Kušić s njima. Obilazi jedinice zahvaćene bolešću, pomaže. Odlazi i među seljake, savetuje im da prokuvavaju odela. Organizuje specijalnu ishranu za obolele borce.

Štab divizije se preselio u Majkić-Japru, u zaselak Džakule. Tu je, posle kraćeg vremena, i komesara Kušića napao tifus. Dobio je visoku temperaturu. Bolest ga je skrerala i vezala za krevet. Smestili su ga u kuću Đure Džakule. Bolničarka ga je negovala. Bolest je čas uzimala maha, čas popuštala. Drugovi su mu dolazili u posete. Komandant Šoša najčešće. Komandant korpusa Kosta Nađ i Obrad Stišović takođe su ga po nekoliko puta posetili, razgovarali.

Jednog dana Šoša se sa Kušićem dogovorio da štab divizije iz Majkić-Japre premeste u selo Potkalinje, tačnije u zaseok Vardu. Šoša je onamo uputio Slavka Gligića i Ljubana Krnetu, da odaberu zgrade za štab. Posle obavljenog zadatka Slavko i Ljuban su se vratili u Japru, gde ih je čekalo iznenađenje. Ljuban to ovako opisuje:

»Pored mene protrča partizanka Milkica držeći ruke na očima, sva uplakana. Iza drugog ugla kuće sretoh drugove Stevana Stegića i Sretka Ličanina. Obojica plaču kao mala deca. Stevan s mukom, s prekidima i mucanjem, procedi da je poginuo komesar — Milinko Kušić. I dodade da se ubio pod velikom temperaturom od tifusa...«

89

Tog tragičnog dana i Stišović je bio u poseti Kušiću. Negde pre podne sedeli su, razgovarali, šalili se. Kušić je delovao sveže. Izgledalo je da se bolest povlači pred njegovom željom da živi, da se bori, pobeđi. Stišović se sa njim pozdravio i otišao u Budimlić-Japru. Ali — dogodilo se najgore.

»Usput, stiže me kurir i javlja: 'Ubio se komesar divizije'. Vratio sam se i tamo zatekao više drugova iz štaba divizije. Oni ispričaše da je svi-ma, pa i Kušiću, iz predostrožnosti bilo oduzeto oružje. Međutim, Kušić je tražio da mu se oružje vrati, pa je to i učinjeno. I u bunilu je došlo do nesreće...«

Toga dana u Majkić-Japri je održan sastanak partijskog komiteta Pete divizije, čiji je sekretar bio Dragoslav Mutapović, zamenik komesara Druge krajiške brigade koja je tada bila u sastavu te divizije. On je zabeležio:

»Svrtao sam toga dana kod Kušića. Normalno smo razgovarali i drugarski se rastali, pričali o Drugoj proleterskoj. Negde uveče, kad sam

bio krenuo u brigadu prema Bihaću, saznao sam usput da se Kušić u rastrojstvu ubio.«

Među ratnicima koji su bili uz Milinka Kušića u vreme njegove teške bolesti nalazio se i njegov kurir, 13-godišnji dečak sa Kozare Mirko Krunic. Pored bolničarke, čijeg se imena Krunic ne seća, i on je bio uz Kušića. Nekoliko minuta pre tragedije, Mirko je komesara poslužio šoljom čaja i izišao iz bolesničke sobe.

Tamnovao je — da bi se srušile sve tamnice

O Kušićevom tragičnom kraju sačuvan je izveštaj štaba Prvog bosanskog korpusa, sa potpisom komandanta Koste Nađa (Zbornik dokumenata i podataka o NOR, tom IV, knjiga 11, dokument broj 125, str. 223), pisan 25. marta 1943. godine. Izveštaj je, dakle, pisan svega dan posle Kušićeve tragedije, jer je on, kako navodi Ilija Materić, nastradao 24. marta. (To znači da svi drugi dosad objavljivani datumi — od februara do 1. maja 1943. godine nisu tačni). U poslednjoj rečenici tog izveštaja zapisano je: »Kušić je izvršio samoubistvo u velikoj temperaturi od tifusa.«

90

Četvrta divizija i Majkić-Japra odali su poslednju poštu svome komesaru Milinku Kušiću. Na njegovom grobu govorili su komandant divizije Josip Mažar Šoša i komesar korpusa Osman Karabegović. Odate su mu sve počasti. Krajišnici, koje je zavoleo velikom ljubavlju, vojska i narod ovog kraja, ožalili su ga kao svoga najrođenijeg.

Daleko od njegove Sveštice i Ivanjice, od Užica, u Majkić-Japri, među hrabrim Krajišnjicima — prestalo je da kuca srce jednog od najvećih revolucionara koje je dala Srbija. Prestalo je da kuca srce Milinka Kušića.

Borci krajiških jedinica i narod Krajine iskreno su ga žalili. I pesme su o njemu pevali. Jednu od njih zabeležio je i Ljuban Krneta:

*Ej Milinko, seme od nevena,
sejaću te kad bude vremena.
Gajiću te kao rosno cveće
da te niko povrediti neće.*

Iz Krajine, iz Četvrte divizije, stiglo je poslednje Kušićevo pismo njegovoj devojci Milki Pe-

trović, partijskom rukovodiocu Moravičke čete, i njegovoj Drugoj proleterskoj brigadi. Milinko je pisao da je na Omladinskom kongresu u Bihaću sreo delegate Druge proleterske, obišao ranjenike na Žegaru. . . Žalio je za poginulim kurirom Draganom Šabanovićem-Šabanom »što bar njega nisam poveo sa sobom«, tražio da mu pišu, pošalju brigadni list »Bez predaha«... I na kraju poručivao:

»Ako u Srbiju odete bez mene, pozdravite. Sve vas voli i pozdravlja Kušić«.

Legendarni komandant herojske Bosanske krajine u NOR-u, proslavljeni Titov vojskovođa Kosta Nađ, komandanta i političkog komesara Milinka Kušića je sačuvao u najlepšoj uspomeni. Danas, nakon gotovo četiri decenije od njihovog ratnog drugovanja širom Krajine »krvave haljine«, on ostavlja svoje svedočenje generacijama koje dolaze, koje će se vaspitavati i nadahnjivati i na Kušićevom revolucionarnom delu:

— Milinko Kušić je bio veliki borac naše revolucije: lično vrlo hrabar, umešan komandant, izuzetno sposoban politički radnik, izvanredan čovek koji je sav bio predan borbi i revoluciji. Živog temperamenta, dinamičnog ponašanja, upornog i sposobnog da rešava i najteže situacije — Krajišnici su ga izvanredno dobro primali u svojim sredinama. Iako je celo vreme do dolaska u krajiške jedinice bio politički radnik, brzo se pokazao i kao umešan i dobar komandant. Brzo je donosio odluke, nije uvek čekao naredbe, koristio je inicijative potčinjenih starešina, bio je veoma dinamičan. Za krajiške jedinice njegov dolazak značio je veliko kadrovsko pojačanje. Dobro se sećam borbi za oslobođenje Bihaća, kada sam od Kušića uvek dobijao najoptimističnije izveštaje. I kasnije, u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, Kušić je odlično sarađivao sa komandantom Šošom. Šoša — neobično živ, temperamentan, katkad i bundžija, i veoma razložni i ubedljivi Kušić — odlično su sarađivali. Kušića su neobično voleli i borci i narod Krajine. On je u predasima i na odmorima bio prvi u krajiškom kolu; uvek je pevao sa Krajišnjicima. I sam drug Tito mi je u to vreme jednom rekao da je neobično zadovoljan što se Kušić dobro snašao među Krajišnjicima i što su ga oni široka srca prihvatili. Otuda je Kušićeva tragična pogibija bila neprocenjiv gubitak i za Krajinu i za čitavu našu narodnooslobodilačku borbu.«

Milinko Kušić je tamnovao da bi se otvorile i srušile tamnice — pisao je jedan njegov saborac. Trpeo muke da muka više ne bude. Uzdigao hiljade boraca i učio ih kako se voli svoj narod i mrzi i tuče neprijatelj. Borio se da ljudi više ne ubijaju. Dao svoj život da bi drugi ljudi srećnije živeli.

ARHIVSKA GRADA I DRUGI IZVORI

1. Zbornik dokumenata i podataka o NOR, tom I, knj. 1, tom IV, knj. 7, 8, 9, 10 i 11.
2. Grada Istorijskog arhiva Cačak i Muzeja ustanka Titovo Užice.
3. Ivanjica (S. Ignjić, J. Radovanović, V. Lukević, Lj. Marković i M. Bujošević), Beograd, 1972.
4. Ljubodrag Đurić: Ratni dnevnik, VIZ, Beograd, 1966.
5. Miodrag Milovanović Lune: Nedovršeni dnevnik, VIZ, Beograd, 1968.
6. Milisav Lukić: Grebići, Beograd, 1972.
7. Ljuban I. Krneta: Među Krajišnicima, Cačanski glas maj-jul 1974. godine.
8. Hronologija NOB, VJJ, Beograd, 1964. godine.
9. Kosta Nađ: Ratni susreti s Titom, Dečje novine, 1978. godine.
10. Druga proleterska (zbornik sećanja) knj. 1 i 2, VIZ, Beograd, 1964.
11. Ustanak naroda Jugoslavije, knj. I.
12. Užička republika, knj. I i II, Interpres, Beograd, 1978. godine.
13. Petar Stambolić: Nema više Milinka Kušića (Glas, januar-februar 1944.).
14. Novak Živković: Gorobilje, Arilje—Požega (Subnor).
15. Đorđe Pilčević: Tragom ariljskih partizana, SUBNOR, Arilje, 1971. godine.
16. Vojislav Jeremić: Vozovi slobode, Železnički muzej, Beograd, 1976.
17. Kosta Zrilić: Krajišnici pred bunkerima, NIU Narodna armija, 1967.
18. Jovan Radovanović: 67 dana Užičke republike, NIU Narodna armija, 1972. godine.
Zapisi: Miške Petrović, Miroslava Nikitovića, Voja Kovačevića, Živka Živkovića i Voja Nikolića.

Usmena kazivanja o Milinku Kušiću:

Milivoje Antonijević, Vojin Đurašinić Kostja Ljubodrag Đurić, Mara Kusturić, Dragoslav Marković, Ljubomir Marković, Radovan Marinković, Mladen Marin, Dimitrije Mitrović, Dragoslav Mutapović, Kosta Nađ, Miroslav Nikitović Slobodan Papakoča, Sreten Penezić, Jevrem Popović, Milivoje Radovanović Farbin, Jovan Stamatović, Petar Stambolić, Milivoje Mića Stanković, Obren Stišević Obrad, Milivoje Trnavac, Mate Ujević, Sredoje Urošević, Vučić Veličković i Živko Živković.

Autor srdačno zahvaljuje na saradnji.

S A D R Ž A J

Rodno mesto Sveštica, zadnja pošta Ivanjica	5
U gunju i opancima — u Pariz, po nagradu	7
Komunistički borac na Beogradskom univerzitetu	11
Revolucionarno delovanje u moravičkom kraju	13
Duga godina u mariborskoj tamnici	18
Imanje — siromašnim đacima svoga kraja	22
Petnaest meseci robijanja u Sremskoj Mitrovici	25
»Opet ga odvedoše, zatvoriše, okovaše«	28
Pripremanje ustanka	30
Organizator Užičkog NOP odreda	32
Moravička četa polaže zakletvu	34
»Sloboda se krvlju plaća«	36
Prvi govornik u oslobođenoj Ivanjici	39
Na ponoćnom mitingu u Požegi	41
Užičani pozdravljaju oslobodiocce	42
Neimar Užičke republike	44
Protiv bratoubilačke borbe	48
Tuga za Stevom Čolovićem	50
Sa parade — na položaj	53
Ispraćaj Radničkog bataljona na Kadinjaču	54
Poslednja odbrana Zlatibora	59
Preko zaleđenog Lima	62
Prvi komesar Druge proleterske brigade	64
Pobeda u čast Prvog maja	66
Žrtve na Gatu — večito otvorena rana	69
Najkraći put za Srbiju	70
Poslednji pozdrav heroju Miću Matoviću	73
Dvadeset dana borbe oko Kupresa	74
Na čelu Prve krajiške brigade	76
Raport Vrhovnom komandantu u Jajcu	79
U borbama za oslobođenje Bihaća	82
Sa Šošom, pred četvrtom krajiškom divizijom	84
S Krajišnicima, u velikoj zimskoj ofanzivi	86
Tamnovao je — da bi se srušile sve tamnice	90

